

Το εθνικό στοιχείο στο ΚΚΕ στην περίοδο της Αντίστασης

γράφουν οι ΜΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ – ΑΡΩΝΗΣ* και ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΧΑΡΩΝΙΤΗ**

Θεμελιώδες κομμάτι του προγράμματος του ΚΚΕ της δεκαετίας του '40 και του ΕΑΜ είναι η επίλυση του εθνικού και δημοκρατικού προβλήματος, που προέκυψε απ' την ξένη κατοχή. Η ΕΑΜική Αντίσταση έθεσε στην προμετωπίδα του εθνικοαπελευθερωτικού της αγώνα το εθνικοδημοκρατικό ζήτημα καταφέροντας να συσπειρώσει μεγάλα κομμάτια του λαού, ο οποίος μέσα απ' την αγωνιστική του κίνηση δημιούργησε επαναστατική κατάσταση στη χώρα και μάλιστα δίνοντας ένα χειραφετητικό αντιπαράδειγμα στην αστική εξουσία μέσα απ' την ανάπτυξη λαοκρατικών θεσμών στην Ελεύθερη Ελλάδα (όπως φαίνεται στο παράδειγμα του Ζιάκα Γρεβενών). Όμως, απ' τη άλλη υποβάθμισε το ταξικό ζήτημα, δεν έθεσε ζήτημα εξουσίας, πίστεψε στην αυταπάτη της «ομαλής δημοκρατικής εξέλιξης» και τελικά οδηγήθηκε στην ήττα, αφού πιάστηκε απροετοίμαστο μπροστά στην ανασυγκρότηση και αντεπίθεση των αστικών δυνάμεων.

«Το ΚΚΕ είναι προϊόν του τόπου μας. Γεννήθηκε στην εποχή που η εργατική τάξη απόκτησε συνείδηση της θέσης της και της ιστορικής αποστολής της. Γεννήθηκε

ύστερα από έναν παγκόσμιο πόλεμο, ύστερα από μια προλεταριακή επανάσταση στο ένα έτος της γης. [...] Τότε γεννήθηκε το ΚΚΕ για να αποτελέσει μια καινούργια πολιτική δύναμη της χώρας, να αποτελέσει το Κόμμα της ανεξάρτητης πάλης του εργαζόμενου λαού. Γι' αυτό και ριζοβόλισε τόσο πολύ».

(Λόγος του Γ. Σιάντου στα 26χρονα του ΚΚΕ στην Αθήνα στο ΚΚΕ, 1981: 235)

i

* Απόφοιτος
Ιστορικού-Αρχαιολογικού ΕΚΠΑ
** Απόφοιτη
Ιστορικού-Αρχαιολογικού ΕΚΠΑ

Εισαγωγή

Εποχή ανάδυσσης του φασισμού, αλλά και εποχή ένοπλης αντίστασης των λαών. Εποχή των συμμαχιών «με το διάβολο», αλλά και της αντιφασιστικής νίκης των λαών. Εποχή του ολοκαυτώματος, αλλά και εποχή εμφύλιων ταξικών συγκρούσεων. Μια εποχή «των άκρων», ένας σύντομος εικοστός αιώνας, η περίοδος των ελπιδοφόρων προλεταριακών επαναστάσεων, αλλά και της πιο σκληρής αντεπανάστασης. Μέσα σε αυτή την εποχή γεννήθηκε και το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, το οποίο αποτέλεσε το βασικό κορμό της Αντίστασης του ελληνικού λαού απέναντι στο φασισμό και την κατοχή, αλλά και ενέπνευσε τους πληττόμενους για μια άλλη ζωή, οργανωμένη από τους ίδιους.

Στη συλλογική μνήμη η περίοδος 1941-1944 έχει μείνει ως η περίοδος της Αντίστασης. Όμως, ο όρος «Αντίσταση» ήταν άγνωστος στους ανθρώπους της εποχής που της έδωσαν «σάρκα» και «οστά», οι οποίοι χαρακτήριζαν την πολιτική ή ένοπλη πάλη τους με άλλους όρους, όπως «αγώνας» και «αντάρτικο». Η «Αντίσταση» άρχισε να χρησιμοποιείται μετά τα Δεκεμβριανά, οπότε οι πρώην αντάρτες και αγωνιστές μετονομάστηκαν σε «αντιστασιακούς», όπως σε όλη την Ευρώπη. Το ΚΚΕ μάλιστα δημιούργησε τον όρο «Εθνική Αντίσταση», προκειμένου να υπερασπιστεί τον εαυτό του απέναντι στην αντικομμουνιστική προπαγάνδα, που το κατηγορούσε για «εθνοπροδοσία» και ως «εαμβούλγαρους» (Ελεφάντης, 2003: 12-14).

Αυτή την έννοια του εθνικού στην ανάπτυξη της Αντίστασης του λαού απέναντι στο φασισμό προσπαθούμε να προσεγγίσουμε σ' αυτό το άρθρο. Πιο συγκεκριμένα, σκοπός μας είναι να αναζητήσουμε πώς αναδείχθηκε το εθνικό στοιχείο στο λόγο και στην τακτική του ΕΑΜ, όχι αποκομμένα, αλλά σαν κομμάτι μιας συνολικής γραμμής, που ενέπνευσε το λαό και τη νεολαία να αντισταθούν με το όπλο στο χέρι στον κατακτητή, να απαντήσουν στη «λευκή τρομοκρατία», στα Δεκεμβριανά και με τη συγκρότη-

ση του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (ΔΣΕ) να παλέψουν για την κατάκτηση της εξουσίας στον εμφύλιο. Όμως απ' την άλλη πλευρά, ήταν η ίδια που οδήγησε στα μονοπάτια της εθνικής ενότητας, στη συμμετοχή στην κυβέρνηση «εθνικής ενότητας» και στην παράδοση των όπλων της Βάρκιζας.

Θα μελετήσουμε το ΚΚΕ της κατοχικής περιόδου και το ΕΑΜ μέσα από αποφάσεις και κείμενά τους, της Κομμουνιστικής Διεθνούς και ΕΑΜιτών αγωνιστών και διανοούμενων. Επιπλέον, θα ερευνήσουμε τη σχέση εθνικού-ταξικού στην ανάπτυξη του ΕΑΜ, της λαϊκής αυτοδιοίκησης και τη συλλογική μνήμη σε «ελεύθερες» περιοχές, όπως ο Ζιάκας Γρεβενών.

ΜΕΡΟΣ Α'

Ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας

Ο «σοσιαλφασισμός», το 7ο Συνέδριο και το Παλλαϊκό Μέτωπο

Για να κατανοήσουμε την πολιτική που δημιούργησε το ΕΑΜ πρέπει πρώτα να ανατρέξουμε σύντομα στην κύρια πολιτική ζύμωση που διεξαγόταν στο ΚΚΕ και στην Κομμουνιστική Διεθνή την περίοδο του Μεσοπολέμου, μέσα από την οποία διαμορφώθηκε τελικά η λογική του Λαϊκού Μετώπου.

Στο 4ο Συνέδριο του ΚΚΕ το 1934 ενσωματώνεται η γραμμή του 6ου συνεδρίου της Κομμουνιστικής Διεθνούς (ως αποτέλεσμα της στροφής της 6ης Ολομέλειας της ίδιας χρονιάς). Το 6ο Συνέδριο έχει κατακριθεί συχνά για την ανάλυση του «σοσιαλφασισμού», δηλαδή ως προς την αλλαγή της μετωπικής πολιτικής των κομμουνιστικών κομμάτων έναντι κυρίως των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων. Πλέον δεν ενέτασε τις ηγεσίες τους στο «Ενιαίο Μέτωπο», αφού θεωρούσε ότι αποτέλεσαν ιστορικά το «κυριότερο στήριγμα του ιμπεριαλισμού μέσα στην εργατική τάξη». Μάλιστα, προέτρεπε σε «αμείλικτη εξοντωτική πάλη» κατά των «ρεφορμιστών σοσιαλ-

φασιστών και αγροτιστών» (Ελεφάντης, 1979: 95).

Η αλλαγή της γραμμής του ΚΚΕ ως προς τις πολιτικές του συμμαχίες ήρθε με την 4η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ τον Σεπτέμβριο του 1935 και αφού είχε προηγηθεί η σχετική αλλαγή πλεύσης από το 7ο Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς τον Ιούλιο-Αύγουστο. Η γραμμή του Λαϊκού Μετώπου της Διεθνούς διαμόρφωσε τη γραμμή του «Παλλαϊκού Μετώπου» του ΚΚΕ, με το οποίο έθεσε ως κύριο στόχο την «αποτροπή της παλινόρθωσης της μοναρχίας» και όρισε ότι θα συμμαχούσε και με αστικά κόμματα, αρκεί να συντάσσονταν σε αυτό τον στόχο:

«Η δημιουργία του παλλαϊκού μετώπου της ελευθερίας και δημοκρατίας, του συνασπισμού δηλαδή όλων των δημοκρατικών και αντιφασιστικών δυνάμεων του λαού και του στρατού, που θα 'χει για σκοπό να οργανώσει το λαό στις λαϊκές επιτροπές παντού [...] για να κάνει αδύνατη την επικράτηση της μοναρχίας και του φασισμού στην Ελλάδα. Το παλλαϊκό μέτωπο, το ΚΚΕ, συνεργάζεται όχι μόνο με τα σοσιαλιστικά και αγροτικά κόμματα και όλες τις μαζικές οργανώσεις, αλλά και όλα τα άλλα κόμματα και οργανώσεις που στέκονται σε μια ελάχιστη δημοκρατική αντι-φασιστική βάση. Το ΚΚΕ στον αντιμοναρχικό-δημοκρατικό αγώνα συνεργάζεται και με τέτοια κόμματα, όπως των Φιλελευθέρων».

(ΚΚΕ, 1975: 246)

Έτσι, εμφανίστηκε για πρώτη φορά η πολιτική λογική της εθνικής ενότητας των αντιφασιστικών δυνάμεων, συμπεριλαμβανομένων και των αστικών (Ελεφάντης, 1979: 237), η οποία αποτέλεσε θεμελιώδη έννοια της μετέπειτα συγκρότησης και διαμόρφωσης του ΕΑΜ. Το ΚΚΕ συνέχισε να καλεί σε συγκρότηση του παλλαϊκού μετώπου και την επόμενη περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά, όμως χωρίς σημαντικά αποτελέσματα. Στην αδυναμία συγκρότησής του συνετέλεσαν πολλοί παράγοντες, όπως ήταν ο παροπλισμός και η διάλυση των αστικών κομμάτων, η ενσωμάτωση

σε μεγάλο βαθμό των αστικών κομμάτων στη νέα κατάσταση αλλά σε κάθε περίπτωση και η επικράτηση ενός βαθύτατου αντικομμουνισμού στον αστικό κόσμο. Φυσικά, δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι αυτές οι προσπάθειες έγιναν ενόσω το ΚΚΕ βρισκόταν σε κατάσταση αποδιοργάνωσης και οριακής οργανωτικής διάλυσης, αφού η δικτατορία του Μεταξά κυνήγησε μανιασμένα τους κομμουνιστές και κατάφερε να στείλει το μεγαλύτερο κομμάτι των μελών και της ηγεσίας του ΚΚΕ στις φυλακές και τις εξορίες.

Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος και η ανασυγκρότηση του ΚΚΕ

Η διαμόρφωση της γραμμής του λαϊκού μετώπου στην Ελλάδα δεν έγινε με ομαλό τρόπο. Αντίθετα, όλη η δεκαετία του '30 ήταν μια περίοδος εσωκομματικών συγκρούσεων στο ΚΚΕ (γνωστή ως περίοδος «φραξιονιστικής πάλης δίχως αρχές»), που οδήγησε μάλιστα δύο φορές στην αντικατάσταση της ηγεσίας του μέσα σε διάστημα λίγων ετών, με σκοπό να ευθυγραμμιστεί το κόμμα με την Κομμουνιστική Διεθνή. Στη δικτατορία Μεταξά τελικά δεν καρποφόρησε η προσπάθεια συγκρότησης λαϊκού μετώπου, λόγω της διαμορφωμένης πολιτικής κατάστασης, όμως ο πόλεμος του '40 δημιούργησε ευνοϊκές συνθήκες για τη νέα γραμμή του ΚΚΕ.

Μέχρι το 1941 το ΚΚΕ παρέμενε εξαρτημένο και αποδιοργανωμένο και την ηγεσία του διεκδικούσαν δύο διαφορετικά κέντρα. Απ' τη μία η «Παλαιά Κεντρική Επιτροπή» (ΠΚΕ), που αποτελούσε συνέχεια της κομματικής ηγεσίας πριν τη δικτατορία και ερμήνευε τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο ως ιμπεριαλιστικό (για τα αγγλικά συμφέροντα) και καλούσε το λαό σε φιλειρηνική τακτική με ανατροπή της δικτατορίας του Μεταξά και της μοναρχίας και προσανατολισμό προς τη Σοβιετική Ένωση (ΚΚΕ, 1981: 11-16). Απ' την άλλη, η «Προσωρινή Διοίκηση» ήταν όργανο της Ασφάλειας, το οποίο προσποιούνταν την ηγεσία του ΚΚΕ. Μάλιστα, εξέδιδε και το δικό της *Ριζοσπά-*

στη και είχε εγκλωβίσει στο εσωτερικό της ακόμα και κάποια στελέχη του ΚΚΕ. Παρ' όλα αυτά, η μεγάλη πλειοψηφία της ηγεσίας του ΚΚΕ βρισκόταν ακόμα στις φυλακές και στην εξορία, χωρίς να έχουν σαφή εικόνα για τις εσωτερικές και διεθνείς εξελίξεις, την ίδια ώρα που δεν ήταν δυνατή και η επικοινωνία με την Κομμουνιστική Διεθνή.

Τομή για τον καθορισμό της δράσης του ΚΚΕ κατά τη διάρκεια του πολέμου ήταν το πρώτο Ανοικτό Γράμμα (31.10.1940) του Ζαχαριάδη, που κάλεσε το λαό να συμμετάσχει στον εθνικοαπελευθερωτικό Ελληνοϊταλικό Πόλεμο:

«Ο λαός της Ελλάδας διεξάγει σήμερα έναν πόλεμο εθνικοαπελευθερωτικό, ενάντια στο φασισμό του Μουσολίνι.

Δίπλα στο κύριο μέτωπο και ο κάθε βράχος, η κάθε ρεματιά, το κάθε χωριό, καλύβα με καλύβα, η κάθε πόλη, σπίτι με σπίτι, πρέπει να γίνει φρούριο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα».

(ΚΚΕ, 1981: 9-10)

Ο πολιτικός στόχος που έθετε η ζαχαριαδική γραμμή ήταν η «υπεράσπιση της πατρίδας» από τη φασιστική απειλή με απώτερο σκοπό την οικοδόμηση μιας καινούργιας Ελλάδας «της δουλειάς, της λευτεριάς, λυτρωμένη από κάθε ξενική ιμπεριαλιστική εξάρτηση, μ' ένα πραγματικά παλλαϊκό πολιτισμό». Ένα απ' τα σημεία που έχουν ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως και έχουν δημιουργήσει μια ευρύτερη συζήτηση για την αιτία που χρησιμοποιήθηκε απ' τον Ζαχαριάδη είναι η φράση «στον πόλεμο αυτό που τον διευθύνει η κυβέρνηση Μεταξά». Τελικά, ο καθοριστικός παράγοντας στην αντιπαράθεση μεταξύ της ΠΚΕ και του Ζαχαριάδη ήταν η κρίσιμη μάζα των μελών του ΚΚΕ, αυτοί που είχαν στιγματιστεί στο πρόσφατο παρελθόν ως «δηλωσίες» και οι αποκομμένοι κομμουνιστές, οι οποίοι εμπνεύστηκαν και στρατεύτηκαν στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα (Παπαθανασίου, 2007: 90).

Τα βασικά κριτήρια που οδήγησαν το ΚΚΕ στη διαμόρφωση της γραμμής του

εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα ήταν αρχικά η ερμηνεία του πολέμου ως ιμπεριαλιστικού, ο οποίος όμως διαφέρει απ' τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ως προς τη συμμετοχή μη ιμπεριαλιστικών χωρών σε αυτόν, τις οποίες τις κατακτούν τα ιμπεριαλιστικά κράτη. Σε αυτές τις χώρες –άρα και στην κατεχόμενη Ελλάδα– οι κομμουνιστές έπρεπε να αγωνιστούν για την εθνική ανεξαρτησία. Επιπλέον, κρίσιμη ήταν η παράμετρος του φασισμού, την πάλη ενάντια στον οποίο είχε οργανώσει το 7ο Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς μέσα από τη γραμμή των λαϊκών μετώπων. Έτσι, ο πόλεμος πήρε το χαρακτήρα της πάλης των λαών ενάντια στο φασισμό. Τελικά, το γεγονός που καθόρισε τη στάση των κομμουνιστών στον πόλεμο ήταν η επίθεση του φασιστικού Άξονα στη Σοβιετική Ένωση. Οι κομμουνιστές είχαν χρέος να υπερασπιστούν τη Σοβιετική Ένωση σε περίπτωση πολέμου και να την ενισχύσουν με την καταπολέμηση του εχθρού (ΚΚΕ, 1981: 37-39).

Οι βάσεις για την ανασύνταξη του κόμματος τίθενται με την 6η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής στις αρχές Ιουλίου 1941.¹ Εκεί εκλέχθηκε νέα Κεντρική Επιτροπή, ενώ παράλληλα το κόμμα κάλεσε όλα τα «υγιή» κομμάτια που βρίσκονται στην ΠΚΕ ή στην Προσωρινή Διοίκηση να συνδεθούν με αυτήν (όπως κι έγινε τελικά σε μεγάλο βαθμό). Η ιδιαίτερη σημασία της 6ης Ολομέλειας έγκειται στο ότι έθεσε τις βάσεις για τη δημιουργία του ΕΑΜ. Συγκεκριμένα, κάλεσε στη συγκρότηση ενός «εθνικού μετώπου της απελευθέρωσης» με στόχους:

«1) Το διώξιμο της γερμανοϊταλικής Κατοχής από την Ελλάδα, 2) την ανατροπή της κυβέρνησης - οργανέτου τους, 3) την καθημερινή υποστήριξη και υπεράσπιση της Σοβιετικής Ένωσης, 4) την υποστή-

1. Η 6η Ολομέλεια αριθμήθηκε ως η αμέσως επόμενη της τελευταίας αναγνωρισμένης 5ης Ολομέλειας του Φεβρουαρίου 1939, προκειμένου να μπει στο περιθώριο της επίσημης κομματικής ιστορίας η περίοδος της ΠΚΕ.

ριξη κάθε συνεπούς αντιφασιστικής δύναμης με όλα τα μέσα, 5) το σχηματισμό προσωρινής κυβέρνησης, από όλα τα κόμματα [...] που θα συγκαλέσει συντακτική εθνοσυνέλευση και θα υπερασπίσει την ακεραιότητα και την ανεξαρτησίας της Ελλάδας».

(ΚΚΕ, 1981: 39-40)

Η ίδρυση του ΕΑΜ και ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας

Οι αλλαγές στο πολιτικό σκηνικό μετέβαλαν τις συνειδήσεις της κοινωνικής πλειονότητας. Στερεότυπα και αντιλήψεις που είχαν κυριαρχήσει στον Μεσοπόλεμο περί «εθνοπροδοτικού» ΚΚΕ αμφισβητήθηκαν απ' την ίδια την δράση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Πιάνοντας το νήμα από τον αγώνα στα αλβανικά βουνά το ΚΚΕ προσπάθησε να δώσει ένα νέο περιεχόμενο στην έννοια *πατριωτισμός* συνδέοντάς τον με την αντιστασιακή δράση. Πλέον, αντίθετα με τη φάση της κομματικής αποδιοργάνωσης και διωγμών του 1930, κατάφερε την επόμενη δεκαετία να μετατραπεί σε κύριο ρυθμιστή του πολιτικού σκηνικού.

Καθοριστικός παράγοντας γι' αυτή την εξέλιξη ήταν η ίδρυση αρχικά του Εργατικού ΕΑΜ (ΕΕΑΜ) και μετέπειτα του ΕΑΜ. Για τη συγκρότηση του εθνικοαπελευθερωτικού μετώπου το ΚΚΕ απευθύνθηκε σε εργατικές οργανώσεις και σοσιαλιστικές ομάδες, ακόμα και σε αστικά κόμματα, αρκεί να εναντιώνονταν στη φασιστική κατοχή. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ΕΑΜ στα πρώτα του βήματα δεν βάζει πολιτειακό ζήτημα, προκειμένου να συμμαχήσει και με «τίμιους βασιλόφρονες». Όμως, σε αντίθεση με τη συμφωνία με μικρούς σοσιαλιστικούς και αγροτικούς συνασπισμούς, τελικά δεν μπόρεσε να δημιουργήσει συμμαχία με τα αστικά κόμματα που δεν συντάχθηκαν με τον κατακτητή, είτε γιατί αυτά πρότειναν την απάθεια ή και εναντιώνονταν σε κάθε πρόωρη αντιστασιακή δράση, είτε γιατί οι περισσότεροι αστοί ηγέτες είχαν ήδη εγκαταλείψει τη χώρα. Τελικά, η ίδρυση του ΕΑΜ έγινε στις 28-29 Σεπτεμβρίου 1941 με τη συνυπογρα-

φή του ιδρυτικού του κειμένου από το ΚΚΕ και κάποιες μικρές οργανώσεις.

Σκοποί του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου σύμφωνα με το ιδρυτικό του ντοκουμέντο ήταν: 1) η απελευθέρωση του έθνους από τον ξένο ζυγό και η εθνική ανεξαρτησία, 2) ο σχηματισμός προσωρινής κυβέρνησης του ΕΑΜ μετά την απελευθέρωση απ' την Κατοχή, με μοναδικό σκοπό την προκήρυξη εκλογών για συντακτική εθνοσυνέλευση, 3) η αναχαίτιση οποιασδήποτε αντιδραστικής απόπειρας που δεν θα αφήσει το λαό να ασκήσει το κυριαρχικό του δικαίωμα.

Αφετηρία της εδραίωσης του ΚΚΕ και του ΕΑΜ στο πολιτικό σκηνικό στην περίοδο της Αντίστασης αποτέλεσε η καταλυτική δράση των αγωνιστών τους στην αντιμετώπιση των καθημερινών προβλημάτων του λαού. Στην κατοχική Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942, που μαστιάζεται απ' το λιμό και κυριαρχούν οι μαυραγορίτες, οι μέθοδοι συλλογικής επιβίωσης και η συμβολή του ΕΑΜ σε αυτές οδήγησαν ολόκληρες συνοικίες στην Αντίσταση. Είναι χαρακτηριστικές οι πρωτοβουλίες του ΕΑΜ για την παράλληλη άσκηση προνοιακής και αντιστασιακής πολιτικής μέσω συσσιτίων, που αποτέλεσαν την απάντηση του κινήματος προς την κατεύθυνση της επιβίωσης του λαού απέναντι στη διαφθορά των κρατικών συσσιτίων, απ' τα οποία υπεξαιρούνταν ποσότητες τροφίμων από δίκτυα καταχραστών τα οποία έπειτα τα διοχέτευαν στη μαύρη αγορά (Χαραλαμπίδης, 2012: 100-105).

Κομβικής σημασίας ήταν και η λειτουργία της παράνομη οργάνωσης «Εθνική Αλληλεγγύη», η οποία ιδρύθηκε ήδη το 1941 (πριν από την ίδρυση του ΕΑΜ) και μέσα στις συνθήκες της Κατοχής μετεξελίχθηκε από οργάνωση βοήθειας των κρατούμενων των στρατοπέδων (πρόγονοί της ήταν οι μεσοπολεμικές οργανώσεις «Εργατική Βοήθεια» και «Κοινωνική Αλληλεγγύη»²) σε οργάν-

2. Για τη δράση της Εργατικής Βοήθειας και της Κοινωνικής Αλληλεγγύης είναι κατατοπιστικότατη η μελέτη του Κώστα Ευθυμίου: «*Εργατική Βοήθεια*»

νωση με μεγάλο αριθμό μελών, τα οποία ανέπτυξαν ποικίλες δραστηριότητες αλληλεγγύης απ' τη σκοπιά της ενίσχυσης του αντιστασιακού αγώνα, των αγωνιστών και των θυμάτων του πολέμου. Το ΚΚΕ και το ΕΑΜ με τέτοιες μεθόδους καλλιέργησαν πρακτικές κοινωνικής δράσης που επανανοηματοδότησαν τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, αλλά και συνολικά το αξιακό τους πλαίσιο δημιουργώντας ένα συλλογικό πνεύμα αντίστασης και αλληλεγγύης. Δεν είναι τυχαίο ότι στην Αθήνα συλλογικότητες που δημιουργήθηκαν για τη διοργάνωση συσσιτίων μετεξελίχθηκαν σε συνδικαλιστικά-αντιστασιακά όργανα.

Το επόμενο στάδιο ήταν η πολιτικοποίηση αυτού του αγώνα, που πυροδοτήθηκε κυρίως μέσω της διοργάνωσης μαζικών αγώνων, απεργιών, μέσα από την άρνηση της επιστράτευσης, το σαμποτάζ της παραγωγής, αλλά και με την ένοπλη περιφρούρηση του μαζικού αγώνα στις πόλεις από την ΟΠΛΑ και τον εφεδρικό ΕΛΑΣ.

Καθοριστική ήταν η δράση του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ στις πόλεις και στην ύπαιθρο. Η οργανωμένη ένοπλη αντίσταση που εμφανίστηκε κυρίως στην ελληνική ύπαιθρο από το 1942 οδήγησε δύο χρόνια αργότερα (υπό συνθήκες λαϊκού ενθουσιασμού για τη διαφαινόμενη νίκη των Συμμάχων μετά τη νίκη των Σοβιετικών στο Στάλινγκραντ) σε μια ένοπλη εξέγερση στην ύπαιθρο που κατάφερε τη δημιουργία της Ελευθέρης Ελλάδας. Τη διακυβέρνησή της ανέλαβε η ΠΕΕΑ (Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης), η οποία συστάθηκε το Μάρτιο του 1944 και υιοθέτησε τους στόχους των αντιστασιακών οργανώσεων. Η ΠΕΕΑ ή αλλιώς «κυβέρνηση του βουνού» γεννήθηκε μέσα από την ανάγκη ύπαρξης ενός ανώτατου πολιτικού κυβερνητικού οργάνου το οποίο –κατά το ΚΚΕ– όφειλε να αποτελέσει έναν «αδιάσπαστο εθνικό συνασπισμό που θα καταφέρει να συνενώσει και την τελευταία πατριωτική

δύναμη» (Σκαλιδάκης, 2015: 179).

Στη δεύτερη συνεδρίαση της ΠΕΕΑ αποφασίστηκε η ανάληψη της διοίκησης του ΕΛΑΣ, τον οποίο πλέον είχε ενσωματώσει ως Εθνικό Στρατό, και εγκρίθηκαν τα διοικητικά μέτρα του Γενικού Επιτελείου, κωδικοποιήθηκαν διατάξεις για την αυτοδιοίκηση και ανεστάλησαν ποινές και διώξεις των αδικημάτων που είχαν διαπραχθεί πριν την ίδρυσή της, με εξαίρεση αυτών της εσχάτης προδοσίας και των εγκλημάτων πολέμου. Ιδιαίτερη σημασία είχε η απόφαση για τη σύγκληση του Εθνικού Συμβουλίου, που θα στελεχωνόταν με τους αντιπροσώπους του ελληνικού λαού και το οποίο προέκυψε από μυστικές εκλογές που διεξήχθησαν τον Απρίλιο του 1944. Κατεύθυνση του ΚΚΕ και του ΕΑΜ ήταν το Εθνικό Συμβούλιο να αποτελέσει μια «πανεθνική κυβέρνηση» και γι' αυτό απέστειλε ευρύ κάλεσμα σε όλα τα πολιτικά κόμματα και τις οργανώσεις, ακόμη και σε αυτές που υπήρξαν «εχθρικές προς τον εθνικό αγώνα». Στο κάλεσμά του περιέλαβε τόσο τον ΕΔΕΣ και την ΕΚΑ, όσο και διάφορα επιφανή πρόσωπα του πολιτικού βίου της χώρας, όπως τον καθηγητή Αλέξανδρο Σβώλο και τον αρχηγό του Ενιαίου Αγροτικού Κόμματος Ιωάννη Σοφιανόπουλο, οι οποίοι και προορίζονταν για καίριες θέσεις. Τα κόμματα ΕΛΔ και ΑΚΕ συμμετείχαν ήδη στις συζητήσεις για την ίδρυση της ΠΕΕΑ. Απέστειλε επίσης επιστολή και στον Τσουδερό (πρωθυπουργό της εξόριστης κυβέρνησης του Καΐρου) με πρόσκληση να ξεκινήσουν διαπραγματεύσεις για τον σχηματισμό κυβέρνησης «γενικού εθνικού συνασπισμού». Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι ο ανασχηματισμός της ΠΕΕΑ στις 18 Απριλίου του 1944 είχε μία σύνθεση από πολιτικά πρόσωπα που κάλυπτε μεγάλο φάσμα πολιτικών χώρων και δυνάμεων, σκιαγραφώντας στην πράξη την ευρύτητα της «εθνικής ενότητας» (Σκαλιδάκης, 2015: 176-183).

Πάντως, για να μην βγουν λανθασμένα συμπεράσματα, ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας, πέρα από τη σύγκρουση με τον κατακτητή, είχε και την συμπληρωματική πτυχή της σύγκρουσης

και «Κοινωνική Αλληλεγγύη». Δύο παραδείγματα ταξικής αλληλεγγύης δράσης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2014

με Έλληνες συνεργάτες του κατακτητή και με αντικομμουνιστικές ομάδες, γεγονός που δημιουργούσε κοινωνική πόλωση και ταξικές διαιρέσεις στις τοπικές κοινωνίες. Έτσι, βλέπουμε τη δράση του ΕΛΑΣ Αθήνας και της ΟΠΛΑ να συνδυάζεται με μαζικές κινητοποιήσεις των κατοίκων των ανατολικών συνοικιών, προκειμένου να αντιπαρατεθούν στα Τάγματα Ασφαλείας της κυβέρνησης Ράλλη, όπως, για παράδειγμα, στις 5 Απρίλη 1944 που στόχευαν να πάρουν τα νεκρά σώματα πέντε απαγχονισμένων κομμουνιστών, που «εκτέθηκαν» προς παραδειγματισμό στη λεωφόρο Ζωγράφου, στα Ιλίσια (Χαραλαμπίδης, 2012: 262-263).

Οι επιτυχημένες μάχες του ΕΛΑΣ στις συνοικίες της Αθήνας είχαν ως αποτέλεσμα την ενίσχυση του κύρους και της επιρροής της Αντίστασης στο λαό. Είναι σημαντικό να διευκρινιστεί ότι αυτές οι συγκρούσεις δεν ήταν επιδίωξη του ΚΚΕ και του ΕΑΜ (σε αντίθεση με τις ακροδεξιές φαντασιώσεις των «τριών γύρων», τις οποίες προσπαθεί να εδραιώσει ως κυρίαρχο ιστορικό αφήγημα ο σύγχρονος ιστορικός αναθεωρητισμός), αλλά

αποτέλεσμα της τρομοκρατίας που ασκούσαν οι κατακτητές και οι δωσίλογες κυβερνήσεις, η οποία κλιμακωνόταν από τις εφόδους, που στόχευαν στην εξόντωση μελών και στελεχών του ΕΑΜ μέχρι και στα μπλόκα που επέκτειναν τη βία σε ολόκληρα χωριά.

Παρά την επιμονή του ΚΚΕ στην τήρηση της γραμμής της «εθνικής ενότητας», τελικά στο αντάρτικο της υπαίθρου προκλήθηκαν εμφύλιες συγκρούσεις ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και τα Τάγματα Ασφαλείας καθώς και με άλλες αντικομμουνιστικές οργανώσεις. Σημαντική πηγή αυτών των συγκρούσεων ήταν τόσο η συνεργασία των δεύτερων με τον κατακτητή, όσο και εθνοτικά ζητήματα που προϋπήρχαν και οξύνθηκαν στην περίοδο της Κατοχής. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ήταν στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας η όξυνση της σχέσης μεταξύ των Σλαβομακεδόνων, που οδήγησε στη διαίρεσή τους. Έτσι, η εχθρότητα αφενός οδήγησε κάποιους να συνεργαστούν με τον ιταλικό και το βουλγάρικο στρατό, ενώ απ' την άλλη πολλοί Σλαβομακεδόνες συμμετείχαν στην Αντίσταση μέσα από το ΕΑΜ και

το Σλαβομακεδονικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Βόγλης, 2014: 53-55). Μεγάλη σημασία είχαν φυσικά και οι διαρκείς συγκρούσεις ανάμεσα στο ΕΑΜ και τον ΕΔΕΣ, οι οποίες όταν ξεκίνησαν τον Οκτώβριο του 1943 προκάλεσαν τη διάλυση του Κοινού Γενικού Στρατηγείου Ανταρτών και την παύση της χορήγησης της βρετανικής βοήθειας στον ΕΛΑΣ (Σκαλιδάκης, 2015: 124-128).

Στις τοπικές κοινότητες η δυναμική της Αντίστασης αμφισβητούσε τόσο την τάξη που επέβαλαν οι κατακτητές, όσο και τις υφιστάμενες κοινωνικές ιεραρχίες των περιοχών και γι' αυτό ήταν δυνάμει επαναστατική και επικίνδυνη και για τους ντόπιους εκμεταλλευτές και τις δυνάμεις του συστήματος. Προς υπεράσπιση αυτών των τοπικών κοινωνικών ιεραρχιών και δομών στην ύπαιθρο και στις μικρές πόλεις, αλλά συχνά και υπέρ της εξουσίας των κατακτητών λειτούργησαν οι κατά τόπους συγκροτημένες αντικομμουνιστικές ομάδες, οι οποίες αυτές στην πραγματικότητα προκαλούσαν την «εμφύλια βία» δήθεν με σκοπό την υπεράσπιση του «έθνους» απ' τον κομμουνιστικό κίνδυνο.

Η Εθνική Αντίσταση ως το νέο 1821

Στο λόγο του ΕΑΜ και των διανοητών του κυριάρχησε ο παραλληλισμός της περιόδου της Κατοχής και της Αντίστασης με την ελληνική επανάσταση του 1821. Με το αφήγημα του «νέου '21» το ΕΑΜ προσπάθησε να απευθυνθεί στην ιστορική συνείδηση σε εκείνα τα κομμάτια του λαού που δεν ήταν διατεθειμένα να παραδώσουν την ελευθερία τους στους κατακτητές, δηλαδή προφανώς σε ένα ακροατήριο πολύ ευρύτερο απ' τον πυρήνα των μελών και φίλων του μεσοπολεμικού ΚΚΕ.

Όμως, την ιστορική μνήμη του 1821 δεν την ανέσυραν πρώτοι το ΚΚΕ και το ΕΑΜ εκείνα τα χρόνια. Αντίθετα, η αναφορά στο '21 ήταν μέχρι τότε προνομιακός χώρος του αστικού χώρου, ενώ με διθύραμβους είχε ενσωματωθεί και στο αφήγημα της μεταξικής δικτατορίας περί «Γ' Ελληνικού Πολιτισμού». Το

καθεστώς της 4ης Αυγούστου με μαζικές πολιτικές τελετουργίες γιόρταζε –μεταξύ άλλων επετείων– και την 25η Μαρτίου, θέλοντας να παραλληλίσει τη δύναμη της βούλησης των Ελλήνων, που όπως το 1821 πέτυχε την ανεξαρτησία του έθνους, έτσι και στον Μεσοπόλεμο θα έχτιζε τη νέα Ελλάδα του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού (Μαργαρίτης σε Φλάισερ, 2003: 125).

Αντίθετα, πάντως με τη χρήση της μνήμης του '21 απ' τη μεταξική δικτατορία και τον αντικομμουνιστικό χώρο, το ΕΑΜ και το ΚΚΕ προσπάθησαν να δώσουν ένα νέο νόημα στην επίκληση της ελληνικής επανάστασης, αναφερόμενοι σε μια πατρίδα που σε τίποτα δεν έμοιαζε με τα φασιστικά και αλυτρωτικά σχέδια τα οποία εμπεριείχε η έννοια της πατρίδας κατά τη μεταξική προπαγάνδα. (Μαργαρίτης σε Φλάισερ, 2003: 127). Με αυτή τη λογική ο Γληνός εμπύχωνε τον κόσμο του αντιστασιακού αγώνα υπενθυμίζοντας ότι οι «θυσιαιώτες δεν είναι ατελέσφορες» και ότι όπως και τότε έτσι και τώρα «οι Έλληνες δεν είναι ένας λαός έτοιμος για σκλαβιά». Θέλοντας έτσι να τους κινητοποιήσει και να τους εμπύχώσει, σαν «άλλος Ρήγας Φεραίος», προβάλλει σαν θετικό πρόταγμα στη συλλογική μνήμη της επανάστασης του '21 της οποίας φυσική τομή και ολοκλήρωση αποτελεί το δικό τους παρόν της αντίστασης:

«Ο αγώνας του και η θυσία τους είχε σημασία συμβολική. Έδειχνε πως οι Έλληνες δεν είναι λαός “ώριμος για σκλαβιά”. Έδειχνε πως οι Έλληνες ξέρουν να πεθαίνουν για τη λευτεριά, που δεν τους την χάρισε κανένας ποτέ, παρά πάντα [...] την καταχτήσανε με το αίμα τους και τον ηρωισμό τους».

(Γληνός, 1944: 22)

Η βάση της αναλογίας ήταν ότι και στις δύο περιπτώσεις διεξαγόταν ένας «πανεθνικός αγώνας» (Λαμπρινός, 2002: 32), ο οποίος διεξαγόταν στο πλαίσιο ενός γενικότερου αναβρασμού στην Ευρώπη: το 1821 με το κίνημα του

Διαφωτισμού και την εποχή του ΕΑΜ με τον αντιφασιστικό αγώνα και την άνοδο των σοσιαλιστικών πεποιθήσεων (Λαμπρινός, 2002: 31, 130).

Η συσχέτιση των αφανών λαϊκών ηρώων του '21 με τους «άγνωστους ήρωες και μάρτυρες της αντίστασης» (Γλινός, 1944: 54) χρησιμοποιήθηκε προς επίρρωση του αντιστασιακού πνεύματος του λαού, μέσα απ' την προσπάθεια επανοικειποίησης των –τότε– επαναστατικών συνθημάτων. Όπως και στην επανάσταση του '21, έτσι και στην Κατοχή, ο λαός ήταν ανάγκη να αγωνιστεί για την κατάκτηση της ελευθερίας του όχι μόνο από τους ξένους δυνάστες αλλά και από τους εσωτερικούς εκμεταλλευτές. Σε αυτό το πλαίσιο το ΕΑΜ παραλληλίζεται με τη Φιλική Εταιρεία, αναλαμβάνοντας το έργο της οργάνωσης του λαού (Λαμπρινός, 2002: 37).

Στο πλαίσιο αυτής της ιστορικής ανάγνωσης της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, το ΕΑΜ το 1942 (λίγες μέρες πριν το ξέσπασμα της πρώτης μεγάλης απεργίας της 12ης Απριλίου) μαζί με άλλες αντιστασιακές οργανώσεις γιόρτασαν δημόσια την 25η Μαρτίου ως εθνική επέτειο με τη συμμετοχή κυρίως μελών της νεολαίας, αλλά και με την συμβολική παρουσία των αναπήρων του αλβανικού μετώπου (Χαραλαμπίδης, 2012: 158-160). Μάλιστα, οι διαδηλώσεις της 25ης Μαρτίου 1942 αποτέλεσαν τις πρώτες διαδηλώσεις της Κατοχής, ενώ αντίστοιχα και στη Θεσσαλονίκη ένα χρόνο αργότερα με τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου 1943 πραγματοποιήθηκαν κι εκεί οι πρώτες τοπικές διαδηλώσεις μέσα στην περίοδο της Κατοχής. Αυτού του τύπου οι δημόσιοι εορτασμοί με τη διαδήλωση των νέων και το στεφάνωμα ανδριάντων των αγωνιστών του 1821 διέφεραν ριζικά απ' τους αντίστοιχους εορτασμούς του μεταξικού καθεστώτος, αφού μέσω αυτών το αντιστασιακό κοινό αίσθημα μετέτρεψε τον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου από μια απλή προπολεμική κρατική αργία και θρησκευτική γιορτή σε μια λαϊκή γιορτή με αντιστασιακές εκδηλώσεις (Βαρών-Βασάρ, 2009: 301-303). Αυτό το «τελετουργικό» που καθιέρωσε το ΕΑΜ αγκαλιάστηκε

από μεγάλες μερίδες του λαού, ο οποίος συμμετείχε και σε άλλες περιοχές στη διοργάνωση αντίστοιχων αντιστασιακών εκδηλώσεων. Ιδιαίτερα, αυτοί οι εορτασμοί αποτέλεσαν τα επόμενα χρόνια και αντικείμενο σφοδρών συγκρούσεων μεταξύ των διαφόρων τοπικών ομάδων που διεκδικούσαν τα πρωτεία στον εορτασμό της εθνικής επετείου.

Το σύνθημα της εθνικής ενότητας

Ήδη και σε άλλες κατεχόμενες ευρωπαϊκές χώρες τα αντιστασιακά κινήματα είχαν χρησιμοποιήσει τη συλλογική μνήμη των κατακτημένων λαών ενάντια σε ξένους κατακτητές στην προσπάθεια να τους κινητοποιήσουν. Αυτή την επαναφορά του πατριωτικού αισθήματος απ' την Αριστερά, ο Hobsbawm την χαρακτήρισε «αντιφασιστικό πατριωτισμό», προσπαθώντας να κατανοήσει αν τα κομμουνιστικά κόμματα συνδύαζαν την κόκκινη με την εθνική σημαία και ξαναπάντρευαν την κοινωνική επανάσταση με το πατριωτικό συναίσθημα εξαιτίας μιας γνήσιας ανάδυσης του εθνικού αισθήματος στην Αριστερά ή απλά για να ξαναβρεθούν από το περιθώριο στο προσκήνιο με μια μαζική γραμμή (Hobsbawm, 1994: 203-207).

Η «εθνική ενότητα» ως βασικό στοιχείο στην πολιτική του ΚΚΕ και του ΕΑΜ ήταν μια προσπάθεια επανανοηματοδότησης του πατριωτισμού. Σηματοδότησε μια τομή στον πολιτικό λόγο και την τακτική του ΚΚΕ, αφού μέχρι και την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά καλούσε σε «κοινό αδελφικό αγώνα όλων των αντιδικτατορικών δυνάμεων του τόπου» και όχι ακόμα σε εθνική ενότητα. Χρησιμοποιώντας όμως έναν όρο στον οποίο αναφέρονταν προνομιακά στην πολιτική ζωή της χώρας η μεταξική δικτατορία (παρουσιάζοντάς την ως επίτευγμα του καθεστώτος) και διάφορες ετερόκλητες αντικομμουνιστικές οργανώσεις, προσπάθησε να απευθυνθεί σε ένα μαζικό και ετερόκλητο ακροατήριο επαναπροσδιορίζοντας τις μέχρι τότε κυρίαρχες αντιλήψεις. Έτσι με τη δική του εθνική ενότητα το ΚΚΕ επιδιώκει

το κοινό μέτωπο όλων των «αληθινών πατριωτικών οργανώσεων, όλων των τίμιων πατριωτών» εναντίον του κατακτητή. Εχθροί της είναι οι «εθνοπροδότες» και οι δωσίλογοι, ενώ μετά το 1943 σε αυτούς συγκαταλέγεται και η «σκοτεινή αντίδραση» του «αντι-εαμισμού», όπως ο Γλίξμπουργκ και οι δύο ΕΔΕΣ (Μπάλτα σε Φλάισερ, 2003: 131-136).

Πάντως, παρά τη στοχοποίηση και των εσωτερικών αντιπάλων του, το ΕΑΜ ακόμα και τον Δεκέμβριο του 1944 συνέχισε να καλεί στην προσασία της εθνικής ενότητας και δήλωσε ότι θα κάνει τα πάντα για να εμποδίσει τον εμφύλιο πόλεμο. Όμως, την περίοδο του εμφυλίου πλέον το νόημα της εθνικής ενότητας μετατοπίστηκε, αφού καθορίστηκε απ' το στοιχείο του αποκλεισμού των «προδοτών», οι οποίοι δεν θεωρούνταν πλέον καν Έλληνες. Έτσι, το ΚΚΕ, ενώ συνέχισε να καλεί σε συμφιλίωση και ειρήνευση, παράλληλα κάλεσε σε αγώνα κατά του «προδοτικού μοναρχοφασισμού» και των «πουλημένων οργάνων του αμερικάνικου ιμπεριαλισμού». Ο αντικομμουνιστικός κόσμος, απ' την άλλη, πλέον απέκλεισε τους κομμουνιστές απ' τον «εθνικό κορμό», στη βάση της εθνοκροσύνης.

Η εξέλιξη της επαναανομηματοδότησης του πατριωτισμού μέσα από το παράδειγμα της χρήσης του συνθήματος της «εθνικής ενότητας», που φυσικά διαφοροποιείται από τη μεταφυσική έννοια της φυλής, που κυριαρχούσε στη λογική των αντικομμουνιστικών δυνάμεων, δείχνει ότι το ΚΚΕ και το ΕΑΜ προγραμματικά συχνά υποτίμησαν το κοινωνικό-ταξικό ζήτημα, προς όφελος της ανάδειξης ως πρωταρχικού του εθνοδημοκρατικού ζητήματος. Βέβαια, με αυτό τον τρόπο αφουγκράστηκαν τα φιλοπατριωτικά αισθήματα μεγάλου κομματιού του λαού στρατεύοντάς τον στην Αντίσταση μέσα από τις γραμμές του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ. Αυτή η κίνηση του λαού στις πόλεις και ιδιαίτερα στην ύπαιθρο τελικά έφερε την κοινωνία σε επαναστατική κατάσταση, δηλαδή σε ένα πεδίο που μπορούσε το ΚΚΕ να αξιοποιήσει για να πετύχει την κοινωνική αλλαγή. Αλλά, από την άλλη, η υποχωρητική στάση στο ταξικό ζήτη-

μα και στον στόχο της κατάκτησης της εξουσίας διευκόλυνε (χωρίς βέβαια να μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι νομοτελειακά και θα προδίκιζε) την είσοδο του αντιστασιακού κινήματος στη στρατηγική των συμβιβασμών με την αστική εξουσία, με χαρακτηριστικότερη τη συμμετοχή του ΕΑΜ στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας του Παπανδρέου. Αυτή η στρατηγική αποδείχθηκε ότι ήταν αδύνατο να υλοποιηθεί, λόγω των αντιπαρτιθέμενων συμφερόντων της αστικής τάξης και του βρετανικού ιμπεριαλισμού, απ' τη μία, και της εργατικής τάξης και του λαού που αντιστέκονταν, απ' την άλλη.

Έτσι, λοιπόν, αντιλαμβανόμαστε την εξέλιξη της εθνικής ενότητας ως ένα πεδίο που αναπτύχθηκε η σύγκρουση της αστικής και της εργατικής σκοπιάς για την ηγεμονία στην ερμηνεία της και στην αντίστοιχη δράση. Όμως, για την εργατική τάξη αυτή η πάλη για την ηγεμονία σε ένα τέτοιου είδους διαταξικό πεδίο περιορίζεται από εμφανή όρια.

Το εαμικό εθνικό αφήγημα και οι κοινωνικές του διαστάσεις

Στο πλαίσιο της εθνοδημοκρατικής του γραμμής το ΚΚΕ προτάσσει την ανάγκη εξεύρεσης συμμάχων που θα πλαισιώσουν το ΕΑΜ και γι' αυτό του δίνει εξαρχής έναν πιο «ανοιχτό» χαρακτήρα σε σχέση με τις δικές του πολιτικές θέσεις. Έτσι, είναι κοινά αποδεκτό ότι στην περίοδο της Κατοχής ανέδειξε ως κυρίαρχο τον μετωπικό χαρακτήρα του ΕΑΜ και κατά συνέπεια υποβάθμισε την αυτοτελή λειτουργία του ίδιου του κόμματος (Βόγλης, 2010: 69). Αυτό εν μέρει εξηγείται απ' το γεγονός ότι εξαρχής εισάγεται ως καθοριστικό κριτήριο της πραγματοποίησης των επιδιώξεων του ΕΑΜ ο απελευθερωτικός αυτός αγώνας να πάρει μαζικά και παλλαϊκά χαρακτηριστικά ως «εθνικός αγώνας»:

«Στη μορφή του ο σημερινός αγώνας δε μπορεί, παρά να είναι παλλαϊκός, ν' αγκαλιάσει όλα τα στρώματα του λαού και τον εργάτη και τον αστό και τον αγρότη και το διανοούμενο. Και μ' αυτή την έν-

νοια της παλλαϊκότητας ο αγώνας αυτός χαρακτηρίζεται σαν αγώνας εθνικός».

(Γληνός, 1944: 39)

Η προσπάθεια αυτή του ΕΑΜ, πέραν από τις επιδιώξεις και τις εξαγγελίες διαφαίνεται και σε πρακτικό επίπεδο με την προβολή της «κοινωνικά διαταξικής και πολιτικά πολυσυλλεκτικής» σύνθεσης του Εθνικού Συμβουλίου στις εκλογές για την ανάδειξή του (Βόγλης, 2010: 148). Με αυτό εννοείται πως το ΕΑΜ συσπείρωσε κόσμο στις γραμμές του με διαφορετικές επιδιώξεις και οράματα. Ως εκ τούτου, για κάποιους ο στόχος του ΕΑΜ έπρεπε να είναι μόνον η απελευθέρωση από τους κατακτητές, κατά άλλους ο αγώνας αποσκοπούσε σε μία ήπια κοινωνική μεταρρύθμιση (τάξη, ειρήνη, ψυχία, εκπαίδευση, δουλειά για όλους, κοινωνική δικαιοσύνη), ενώ κάποιοι εντός του έκαναν λόγο για τις ταξικές αντιθέσεις και την προοπτική του σοσιαλισμού (Βαν Μπουσχότεν, 2003: 119).

Η πολιτική αυτή του εθνικοαπελευθερωτικού μετώπου, ακριβώς επειδή κατά το ΚΚΕ έπρεπε να προσδώσει στον αγώνα τα χαρακτηριστικά της «ενιαιότητας» και της «πανεθνικότητας», προωθούσε ως κεντρική κατεύθυνση να υποτιμούνται ή και να αποφεύγονται οι ταξικές αναφορές και οι πολιτικές αντιθέσεις να συμπυκνώνονται με όρους βασισμένους στο αφήγημα του πατριωτισμού, με ανάδειξη του σχήματος «πατριώτες-προδότες». Χαρακτηριστικό σε αυτό το σημείο εμφανίζεται το «ενωτικό - πατριωτικό πρόγραμμα» του ΕΛΑΣ, το οποίο ακόμα και στην περίοδο του εμφυλίου συμπύκνωνε τις κοινωνικές αντιθέσεις σε αυτή τη διάκριση (Βόγλης, 2010: 94).

Η τακτική υποτίμησης των ταξικών αναφορών προς επίρρωση του καλέσματος σε «εθνική ενότητα» ήταν όμως αναντίστοιχη της καθημερινής πραγματικότητας στην περίοδο της Κατοχής τότε δηλαδή που πολλοί Έλληνες βιομήχανοι, μεγαλοεπιχειρηματίες και εργολάβοι, κάτω από την πίεση του κλεισίματος των εργοστασίων και των επιχειρήσεων τους, συνεργάστηκαν με τους κατακτητές (Γληνός, 1944: 29), την ίδια

στιγμή που η συσσώρευση πλούτου σε αυτούς και στη τάξη των μαυραγοριτών οδήγούσε σε εξαθλίωση των κατώτερων στρωμάτων και προλεταριοποίηση των μεσαίων, δημιουργώντας μία κοινωνική πόλωση. Βέβαια, το ΕΑΜ κατάφερε με την επιμονή του στην «εθνική ενότητα» να ενσωματώσει στους κόλπους του σημαίνοντα πρόσωπα και τοπικούς παράγοντες του παλαιού κρατικού μηχανισμού των περιοχών που συγκρότησαν την Ελεύθερη Ελλάδα, μεταξύ των οποίων δασκάλους, ιερείς, δικαστικούς λειτουργούς, αξιωματικούς και παλιούς βουλευτές (Σκαλιδάκης, 2015: 112). Ενώ, από την άλλη, δεν σταμάτησε ποτέ να καταγγέλλει ως «προδότες» τους διάφορους συνεργάτες των κατακτητών, μεταξύ των οποίων ήταν και πολλοί βιομήχανοι, αλλά και μαυραγορίτες και ταγματασφαλίτες.

Για να κατανοήσουμε όμως στο πλήρες του περιεχόμενο της αντίθεσης «πατριώτες-προδότες», στο λόγο του ΕΑΜ πρέπει να συνοπολογίσουμε και την πραγματικότητα που ίσχυε σε επίπεδο συνόρων και εδαφικής ακεραιότητας. Το γεγονός δηλαδή ότι η χώρα είχε τριχοτομηθεί και ελληνικά εδάφη είχαν υπό την κατοχή τους, πέραν των Γερμανών και οι Ιταλοί και οι Βούλγαροι. Η βουλγαρική κατοχή βιώθηκε απ' τους πληθυσμούς της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης ως μία απ' τις σκληρότερες περιόδους της ιστορίας τους. Οι Βούλγαροι κατακτητές αφιέρωθηκαν σε μία προσπάθεια «εκβουλγαρισμού» της περιοχής, σύμφωνα με τα πρότυπα της ναζιστικής ιδεολογίας, προχώρησαν σε καταστροφές και λεηλασίες, τοποθέτησαν Βούλγαρους δασκάλους και παπάδες στα σχολεία και στις εκκλησίες και υποχρέωναν τον ντόπιο ελληνικό πληθυσμό να προσθέσει την κατάληξη «-οφ» στο όνομά του (Γληνός, 1944: 22). Απέναντι σε τέτοιο είδους βιαιότητας των κατακτητών που τραυμάτιζαν καίρια την εθνική υπερηφάνεια των ντόπιων πληθυσμών, η μαχητική δράση του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ αποτέλεσε ένα σχέδιο που μπορούσε να τους στρατεύσει μαζικά στον απελευθερωτικό αγώνα.

Πράγματι, η εθνικοαπελευθερωτική γραμμή στράτευσε μεγάλο κομμάτι του ελληνικού λαού, ενώ τα μέλη του ΕΑΜ αυξάνονταν ραγδαία, φτάνοντας σύμφωνα με εαμικές πηγές τα 1.500.000 με 2.000.000 (Βόγλης, 2010: 70) καθιστώντας το ΕΑΜ στα τελευταία χρόνια της Κατοχής ρυθμιστικό παράγοντα της πολιτικής ζωής της χώρας. Σε αυτό το σημείο βέβαια αξίζει να αναρωτηθούμε αν αντιφάσκει στο πλαίσιο του στόχου της εθνικής ενότητας η προσπάθεια του ΕΑΜ, πέρα από τους άμεσους, να προβάλει και στόχους για μετά την απελευθέρωση, μέσα από ένα –έστω θολό και μετριοπαθές– πολιτικό πλάνο για τη «λαοκρατία». Πράγματι, με βάση όλα τα παραπάνω, αυτή είναι μια αντίφαση που προέρχεται απ’ τη σύγκρουση του εθνικού με το ταξικό στο εσωτερικό της γραμμής του ΕΑΜ ακριβώς γιατί το ΕΑΜ πρέσβευε την κατάκτηση της ελευθερίας με όρους όχι απλά απελευθέρωσης από τον ξένο κατακτητή αλλά και κυριαρχίας του λαού στον τόπο του, ώστε να μην γίνει ποτέ πια σκλάβος οποιουδήποτε δυνάστη, εξωτερικού ή εσωτερικού. Στην εσωτερική πολιτική, λοιπόν, το ΕΑΜ αναδεικνύει τη «λαοκρατία» ως τον τρόπο διακυβέρνησης, στον οποίο η εξουσία θα βρίσκεται στα χέρια του ελληνικού λαού που θα είναι ελεύθερος, ανεξάρτητος και κυρίαρχος. Με αυτό το πρόταγμα καλεί «και τον αστό και τον εργάτη» να ενταχθεί στο ΕΑΜ, αφού όμως ο πρώτος δεχτεί τους στόχους και τους σκοπούς του. Αυτό το σχήμα σκιαγραφεί σε αδρές γραμμές την εθνικοδημοκρατική στρατηγική, που έθεσε το ΚΚΕ τη δεκαετία του ‘40 στην προμετωπίδα του αγώνα του.

ΜΕΡΟΣ Β’

Λαοκρατία

Λαοκρατία: Προγραμματικές διακηρύξεις και εξαγγελίες

Σε αυτό το σημείο θα στρέψουμε την προσοχή μας στην έννοια της «λαοκρατίας», η οποία έμεινε σκόπιμα ασαφής και μετριοπαθής στις εξαγγελίες

(βέβαια η δράση των «από κάτω» στην Ελεύθερη Ελλάδα διαφοροποίησε τα πράγματα) ώστε να ενταχθεί στο πλαίσιο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και της εθνικής ενότητας. Η λαοκρατία μπορεί να μην συνδέεται άμεσα με το βασικό μας θέμα, αλλά φωτίζει πτυχές του συνολικού προγράμματος του ΚΚΕ και του ΕΑΜ μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε το εθνικό στοιχείο.

Σαν πρώτος και κύριος σκοπός του ΕΑΜ ιεραρχούνταν η «απελευθέρωση του ελληνικού λαού από τον κατακτητή». Γι’ αυτό το λόγο στην προγραμματική διακήρυξη του ΚΚΕ «Λαοκρατία και Σοσιαλισμός» αναφέρεται στην «καθυστάση» κάθε επιδίωξής του και δίνει όλη του τη μάχη στην «οργάνωση του ελληνικού λαού» ενάντια στον κατακτητή, ως αναγκαία προϋπόθεση για τη μετέπειτα προσπάθεια δημιουργίας μιας άλλης κοινωνίας. Καυτηριάζει έτσι και κάθε «κήρυγμα για την άμεση επιβολή του σοσιαλισμού» ως προσπάθεια «δημαγωγίας από τα πάνω» (ΚΚΕ, 1981: 132-133). Προτάσσεται, λοιπόν, η αναγκαιότητα ενός «παλλαϊκού ξεσηκωμού», ενός «εθνικού αγώνα» (Γληνός, 1944: 39).

Η Αντίσταση δεν περιγράφεται πάντως μόνο ως η ένοπλη αντίσταση στον κατακτητή, αλλά συνδυάζεται με το πρόταγμα της λαοκρατίας. Έτσι, συνδυάζεται «το εθνικό με το δημοκρατικό» ζήτημα. Ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας είναι αγώνας για την ελευθερία την οποία θα αποκτήσει ο λαός μόνος του, χωρίς εξωτερικές παρεμβάσεις και θα την «κρατήσει στα χέρια του» ασκώντας απεριόριστα τα «κυριαρχικά του δικαιώματα». Αυτή η δεύτερη φάση των σκοπών του ΕΑΜ θεωρείται άρρηκτα συνδεδεμένη με το στόχο της απελευθέρωσης:

«Δεν αρκεί να κατακτηθεί η λευτεριά, πρέπει και να στερεωθεί και να κατοχυρωθεί. [...] Το δεύτερο αυτό μέρος του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα είναι η φυσική συνέχεια και ολοκλήρωση του πρώτου. [...] Το να δέχεται το πρώτο μέρος και να μη δέχεται το δεύτερο σημαίνει πως επιβουλεύεται τη λευτεριά του

λαού και πως θέλεις να διώξεις τον ξένο τύρανο για να μπει εσύ στη θέση του».

(Γληνός, 1944: 40-41)

Στο δεύτερο αυτό μέρος των σκοπών του ΕΑΜ περιλαμβάνονται: 1) η δημιουργία κυβέρνησης από την ηγεσία του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και από τα κόμματα και τις ομάδες που τον απαρτίζουν, 2) η αποκατάσταση των λαϊκών ελευθεριών, η γενική αμνηστία και 3) η προκήρυξη εκλογών για Συντακτική Εθνοσυνέλευση που θα κατοχυρώσει τη λαοκρατία ως το πολίτευμα της χώρας «σύμφωνα με την κυρίαρχη λαϊκή θέληση» (Γληνός, 1944: 41). Και αν το «λαοκρατικό πολίτευμα» με τον τρόπο που το αναφέρει ο Γληνός δεν είναι σαφές τι ακριβώς σημαίνει πρακτικά, το ΚΚΕ προσπαθώντας να το εξηγήσει θεωρεί τη «λαϊκή δημοκρατία» ως την «εξουσία του εργαζόμενου λαού», η οποία όμως θα πάρει κοινοβουλευτική μορφή στις εκλογές της ελεύθερης Ελλάδας στις οποίες θα ζητήσει την ψήφο του λαού. Το ΚΚΕ αποσαφηνίζει αυτή την έννοια της «λαϊκής δημοκρατίας» με το φυλλάδιο που κυκλοφόρησε τον Απρίλιο του 1943 «Λαοκρατία και Σοσιαλισμός».

Συνοπτικά, αξίζει να αναριθμούμε κάποια απ' τα ριζοσπαστικά μέτρα που προβάλλει το ΚΚΕ, προκειμένου να σκιαγραφήσουμε την πραγματικότητα του στόχου της λαοκρατίας: Κατοχύρωση της λαϊκής εξουσίας και εξασφάλιση των λαϊκών ελευθεριών, ειρηνική εξωτερική πολιτική, μετατροπή των ενόπλων δυνάμεων σε «φρουρούς της Λαϊκής Δημοκρατίας», μέτρα για τους αγωνιστές του πολέμου, τα θύματα και τους πρόσφυγες, μεταβολή του φορολογικού συστήματος προς όφελος του λαού και των εργαζομένων, μέτρα για τους αγρότες με την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών χωρίς αποζημίωση και την κατάργηση των χρεών τους, μέτρα ενίσχυσης της βιομηχανίας των συγκοινωνιών και του εμπορίου, καθιέρωση του οκταώρου, της τιμαριθμικής αναπροσαρμογής των μισθών και του εργατικού ελέγχου ως μέτρα καλυτέρευσης των

υπαρχουσών συνθηκών εργασίας. Επιπλέον, προβλέπονταν μέριμνα για τους φτωχούς, ισότητα ανδρών και γυναικών, φροντίδα για τους νέους, μέτρα για μετατροπή της υγείας σε λαϊκό αγαθό, ειδικό βάρος στην παιδεία και καθιέρωση της δημοτικής ως επίσημης εθνικής γλώσσας και τέλος κατοχυρώνεται η ελευθερία συνείδησης και η ανεξιθρησκία (ΚΚΕ, 1981: 137-144).

Λαοκρατία στην πράξη: Οι λαοκρατικοί θεσμοί στο Ζιάκα Γρεβενών

Αν η λαοκρατία εξαγγελτικά αποτελούσε την «εξουσία του λαού», η οποία θα λάμβανε και «κοινοβουλευτική μορφή» στις εκλογές της «Ελεύθερης Ελλάδας», το παράδειγμα του Ζιάκα Γρεβενών³ δείχνει το πώς στην πράξη οι «λαοκρατικοί θεσμοί» και οι νέες κοινωνικές δομές εισήχθησαν στον ελληνικό χώρο σε διάφορες περιοχές της υπαίθρου, ήδη πριν την Απελευθέρωση. Βέβαια, πρέπει να επισημανθεί, ότι το παράδειγμα του Ζιάκα δεν πρέπει να οδηγήσει σε αυθαίρετες γενικεύσεις, αφού κάθε περιοχή είχε τις τοπικές της ιδιαιτερότητες, μπορεί όμως να δώσει μια εικόνα της λαϊκής αυτενέργειας στην Ελεύθερη Ελλάδα.

Η περιοχή του Ζιάκα Γρεβενών ελευθερώθηκε από τον αντάρτικο στρατό του ΕΛΑΣ τον Μάρτιο του 1943. Η περιοχή αποτέλεσε ένα ευνοϊκό πεδίο της εισαγωγής λαοκρατικών θεσμών, λόγω της αυτοοργάνωσης και της κοινοτικής αλληλεγγύης, που ήδη είχαν αναπτύξει οι Ζιακώτες, λόγω της συλλογικής άρνησης παράδοσης της παραγωγής του τόπου στους Ιταλούς και της δραστηριοποίησής της ομάδας «Εθνική Απελευθερωτική Οργάνωση» στην ευρύτερη περιοχή των Γρεβενών, η οποία συστάθηκε

3. Τα στοιχεία μας προέρχονται απ' την έρευνα της Ρίκας Βαν Μπουσκότεν (*Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στον Ζιάκα Γρεβενών [1900-1950]*, Πιλέθρον, Αθήνα, 2003), η οποία βασίστηκε σε προφορικές μαρτυρίες και μάλιστα είναι πρωτοπόρα για την ανάπτυξη της προφορικής ιστορίας στην ελληνική ιστοριογραφία.

δέκα μέρες μετά την εισβολή των Γερμανών εκεί και το 1942 προσχώρησε στο ΕΑΜ (Βαν Μπουσχότεν, 2003: 79-82).

Οι πρώτες ενέργειες που διεξήγαγαν οι αντάρτες όταν έμπαιναν σε ένα χωριό, «τραγουδώντας και κρατώντας ελληνικές σημαίες» ήταν η διάλυση των αστυνομικών τμημάτων, η «τιμωρία όσων συνεργάστηκαν με τον κατακτητή και των ληστών», το μοίρασμα στον κόσμο της σοδειάς που προοριζόταν για τον κατακτητή και η εκφώνηση λόγου στην πλατεία του χωριού ώστε ο πληθυσμός να εκλέξει τοπικές «λαϊκές επιτροπές» (Βαν Μπουσχότεν, 2003: 85). Η τελευταία αυτή ενέργεια έχει βαρύνουσα σημασία καθώς έθετε από την πρώτη στιγμή σε τοπικό επίπεδο τη βάση για την κατοχύρωση του θεσμού της άμεσης δημοκρατίας ως τρόπου λειτουργίας του χωριού. Παρόμοιο πνεύμα, άλλωστε, επικρατούσε και στην λειτουργία του ΕΛΑΣ, στην οποία κυρίαρχο όργανο ήταν η «δημοκρατική συνέλευση των ανταρτών» (Βαν Μπουσχότεν, 2003: 91).

Με αυτό τον τρόπο μπήκαν οι βάσεις μιας πρώτης μορφής «λαϊκής δικαιοσύνης» στα χωριά που κυριαρχούσε το ΕΑΜ και άρχιζε να διαμορφώνεται και να εφαρμόζεται μία από τις κυρίαρχες αρχές της «λαοκρατίας», τα λαϊκά δικαστήρια, που έκαναν τον τοπικό πληθυσμό μια συλλογική υπόθεση των κατοίκων. Η οργάνωση και ο τρόπος λειτουργίας των λαϊκών δικαστηρίων, βασίστηκε στον «κώδικα Ποσειδών»⁴, τον πρώτο «κώδικα λαϊκής αυτοδιοίκησης και λαϊκής δικαιοσύνης». Τα λαϊκά δικαστήρια διεξάγονταν στην κεντρική πλατεία του χωριού και συμμετείχαν όλοι οι κάτοικοι, έχοντας δικαίωμα λόγου και ψήφου υπέρ ή κατά της απόφασης στο τέλος της διαδικασίας, με βάση την αρχή της άμεσης δημοκρατίας. Ο θεσμός γινόταν σεβαστός από τους κατοίκους του χω-

ριού, οι οποίοι θεωρούσαν ντροπή να βρεθούν στη θέση του κατηγορούμενου μπροστά σε όλο το χωριό (Βαν Μπουσχότεν, 2003: 105-109).

Μία σημαντική καινοτομία των «λαϊκών δικαστηρίων» ήταν ότι έφεραν στο δημόσιο χώρο και ενώπιον της τοπικής κοινωνίας, υποθέσεις που παλιότερα λύνονταν στο στενό πλαίσιο της οικογένειας. Τέτοιες υποθέσεις είναι για παράδειγμα: παράνομες σχέσεις, γονική εξουσία, προικοδότηση, κληρονομικά ζητήματα και ξυλοδαρμός γυναικών (Βαν Μπουσχότεν, 2003: 110).

Τα λαϊκά δικαστήρια αποτέλεσαν μια σημαντική τομή στη ζωή των κατοίκων. Αυτό φαίνεται και απ' το παράδειγμα της πόλης του Μεσολογγίου, στην οποία ενώ παράλληλα με τα «λαϊκά δικαστήρια» λειτουργούσαν και τα αστικά, ο κόσμος προτιμούσε να καταφεύγει και να λύνει τις υποθέσεις του στα πρώτα (Βαν Μπουσχότεν, 2003: 112).

Βασικό στοιχείο της εγκαθίδρυσης ενός πρώιμου δείγματος «λαοκρατικού πολιτεύματος» είναι η αναγνώριση των «γενικών συνελεύσεων» του χωριού, ως κυρίαρχου αποφασιστικού οργάνου της περιοχής, οι οποίες επίσης ρυθμιζόνταν απ' τον «κώδικα Ποσειδών». Λειτουργώντας με την αρχή της άμεσης δημοκρατίας, οι συνελεύσεις αποτέλεσαν ένα «όχημα» για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, το οποίο πέτυχε να τους αναβαθμίσει από την αυθόρμητη κατάσταση του «νημισυνειδητού» υποκειμένου της απελευθέρωσης σε πιο «συνειδητά» πολιτικά υποκείμενα της κοινωνικής αλλαγής. Μέσα στις συνελεύσεις που διεξάγονταν σε καθημερινή βάση, οι κάτοικοι του χωριού άρχισαν να λαμβάνουν ενεργό ρόλο στα κοινά και έμαθαν να διατυπώνουν δημόσια τη γνώμη τους (Βαν Μπουσχότεν, 2003: 96).

Αυτοί οι θεσμοί αναπτύσσονται στο πλαίσιο της λογικής της κοινοτικής αυτονομίας, η οποία αποσκοπεί η κοινότητα μέσω των γενικών συνελεύσεων να είναι σε θέση να αποφασίζει για διάφορα τοπικά ζητήματα, καθώς και να αποτελεί μέρος της παραγωγής πολιτικής γραμμής ακόμα και σε κεντρικό επίπεδο. Οι

4. Για τον «κώδικα Ποσειδών», το πρώτο νομοθέτημα της ΕΑΜικής περιόδου που όριζε τις θεσμικές κατευθύνσεις της λαϊκής αυτοδιοίκησης και λαϊκής δικαιοσύνης για τις απελευθερωμένες περιοχές, η σημαντικότερη πηγή πληροφοριών είναι το σχετικό έργο του Γεωργιούλα Μπέικου (Μπέικος, 1979: 9-161).

κάτοικοι της «Ελεύθερης Ελλάδας» μετατρέπονταν έτσι από παθητικοί δέκτες της πολιτικής σε διαμορφωτές της:

«Άρχεβε ν' ανοίγει ο κόσμος τα μάτια, να βλέπει λίγο παραπέρα. Πριν είμασταν αποκλεισμένοι εδώ, δεν ξέραμε τί μας γίνεται, ό,τι μας έλεγαν, τα χάφταμε».

(Μαρτυρία της Σουλτάνας Μπούμπαρη στο Βαν Μπουσχότεν, 2003: 110)

Πολλοί Ζιακώτες –από νωρίς– συμμετείχαν ενεργά σε αντιστασιακές οργανώσεις (όπως η Επιμελητεία του Αντάρτη, η Εθνική Αλληλεγγύη, η ΕΠΟΝ κ.λπ.) οι οποίες συντονίζονταν από την επιτροπή του ΕΑΜ. Οι αντιπρόσωποι όλων των τοπικών επιτροπών (λαϊκής ασφάλειας, σχολικής και εκκλησιαστικής, κοινωνικής πρόνοιας και επισιτισμού κ.ά.) εκλέγονταν από τη συνέλευση του χωριού (Βαν Μπουσχότεν, 2003: 98). Αυτοί (σύμφωνα με την εγκύκλιο του κώδικα Ποσειδών) ήταν άμισθοι (για να μην τίθεται οικονομικό κίνητρο στην κατάληψη δημόσιας θέσης), αιρετοί και ανακλητοί. Η αιρετότητα και η ανακλητότητα των αντιπροσώπων αποτελεί βασικό στοιχείο στην προσπάθεια εγκαθίδρυσης λαοκρατικών θεσμών, καθώς μέσω αυτής επιτυγχάνεται ο «λαϊκός

έλεγχος» στην οργάνωση και λειτουργία των δραστηριοτήτων της κοινότητας.

Ο Ζιάκας των λαοκρατικών θεσμών ήταν ολότελα διαφορετικός απ' την προηγούμενη περίοδο. Πλέον, όλα τα χωριά συνδέονταν μεταξύ τους με τηλεφώνο και η κινητικότητα των ανθρώπων και των αγαθών είχε φτάσει σε υψηλά ποσοστά. Δημιουργήθηκαν επίσης πληθώρα συνεταιρισμών, οι οποίοι οργάνωναν την ανταλλαγή προϊόντων με απομακρυσμένες περιοχές, ενώ λειτουργούσαν εσωτερικά με την αρχή του «ελέγχου από τα κάτω». Στο πλαίσιο της έμφασης στην κοινωνική πρόνοια ιδρύθηκε στην περιοχή των Γρεβενών λαϊκό φαρμακείο, νοσοκομείο και ιατρείο (με κυρίαρχη τη συμβολή της Εθνικής Αλληλεγγύης), τα οποία λειτουργούσαν δωρεάν για τους απόρους και με προσιτές τιμές για τα μέλη του νομού. Στην κατεύθυνση αυτή κινήθηκε και η ίδρυση κτηνιατρείου στην περιοχή, το οποίο προσέφερε δωρεάν εξέταση σε όλα τα ζώα της επαρχίας (μεγάλης σημασίας για μια αγροτική κοινωνία στηριζόμενη στην κτηνοτροφική παραγωγή, όπως ο Ζιάκας). Όσον αφορά την εκπαίδευση λειτούργησαν διάφοροι παιδικοί σταθμοί, καθώς και ένα παιδαγωγικό φροντιστήριο (Βαν Μπουσχότεν, 2003: 95).

Νέοι θεσμοί, νέα κοινωνικά πρότυπα

Για να μπορέσουν αυτοί οι νέοι θεσμοί να αλλάξουν τόσο ριζικά τον τρόπο λειτουργίας του κοινωνικού συνόλου χρειάζονταν και τομές στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, με κατοχύρωση της ισότητας στην πράξη και την παράλληλη ανατροπή της μέχρι τότε κοινωνικής ιεραρχίας στην εκάστοτε περιοχή. Γι' αυτό και τέθηκαν ως στόχοι η εξάλειψη της αδικίας και η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, αλλά και η ισοτιμία ανδρών και γυναικών.

Αν και η ηγεσία του ΕΑΜ και του ΚΚΕ κατά βάση αποθάρρυνε τις ταξικές αναφορές, εν τούτοις κατέληξε η ίδια η «βάση» του χωριού του Ζιάκα να χρησιμοποιεί μια μαρξιστική εκδοχή ταξικού λόγου, σε συνύπαρξη όμως με ένα ιδιόμορφο «λαϊκισμό», προερχόμενο απ' την αγροτική καταγωγή των κατοίκων (Βαν Μπουσχότεν, 2003: 120). Η διεκδίκηση αυτή για ισότητα και αλλαγή της μέχρι τότε «παλιάς τάξης πραγμάτων» ενυπάρχει τόσο στους στίχους των αντάρτικων τραγουδιών, όσο και σε προσωπικές μαρτυρίες:

**«Αν είσαι κι αν δεν είσαι του βασιλιά
παιδί να μάθεις να δουλεύεις αν θες να
τρως ψωμί».**

**(Αντάρτικο τραγούδι
στο Βαν Μπουσχότεν, 2003: 120)**

**«Να υπάρχει ισότητα, όχι εσύ
να τρως με το ασημένιο κουτάλι
κι εγώ με την μπομπότα».**

**(Μαρτυρία της Δέσπως Ράπη στο Βαν
Μπουσχότεν, 2003: 120)**

**«Είμαστε μία τάξη, η φτωχεια.
Πάλευε η εργατιά με το κεφάλαιο».**

**(Μαρτυρία του Β. Σπυρόπουλου
στο Βαν Μπουσχότεν, 2003: 120)**

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η πρόοδος της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Από την περίοδο της Κατοχής και έπειτα ο ρόλος της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία αναβαθ-

μίστηκε πολύ και η ίδια τέθηκε στο προσκήνιο της πολιτικής και αντιστασιακής δράσης του τόπου. Στη βάση, λοιπόν, της ισότητας των δύο φύλων γινόταν προσπάθεια από τη μεριά του ΕΑΜ να καθιερωθεί η αρχή αυτή, όχι μόνο σε θεσμικό επίπεδο, αλλά και σε επίπεδο συνείδησης. Ως πιο σημαντική πτυχή της προσπάθειας ισοτιμίας των δύο φύλων εμφανίστηκε αρχικά η παραχώρηση –για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία– του δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες (Βαν Μπουσχότεν, 2003: 101, 105). Επιπρόσθετα, απ' τα Γρεβενά (αλλά και άλλες περιοχές) προέρχεται το παράδειγμα όπου μετά την απελευθέρωση της περιοχής οι άντρες φεύγουν από το χωριό για να πολεμήσουν με τον ΕΛΑΣ και οι γυναίκες μένουν πίσω με τον αναβαθμισμένο πολιτικό ρόλο της διοίκησης της καθημερινής ζωής του χωριού. Έτσι, οι γυναίκες βρέθηκαν στην «πρώτη γραμμή» του αγώνα για την «υπεράσπιση της γης τους» ενάντια στην ιταλική κατοχή (αρχές του 1943, μάχη του Φαρδύκαμπου) και ανέλαβαν κίριες θέσεις στη διαχείριση της κοινοτικής ζωής (Βαν Μπουσχότεν, 2003: 83-84). Αυτές οι περιστάσεις οδήγησαν στην αναβάθμιση του ρόλου και την πολιτική συνείδησης των γυναικών αυτών των επαρχιακών περιοχών.

Έχοντας, λοιπόν, την εμπειρία της συμμετοχής στους λαοκρατικούς θεσμούς και την καθοδήγηση τόσο από ΕΑΜίτισες που έκαναν «περιοδείες» στις περιοχές, όσο και από την εφημερίδα *Συναγωνίστρια*, οι γυναίκες στις κοινότητες είχαν τη δυνατότητα να κατανοήσουν πλήρως τους σκοπούς του αγώνα και τα δικαιώματά τους ως καταπιεσμένο φύλο στο «λαοκρατικό πολίτευμα» (Βαν Μπουσχότεν, 2003: 101). Άρχισε έτσι μία πρωτόλεια αλλαγή του κυρίαρχου γυναικείου προτύπου, αφού συνειδητοποιήσαν ότι δεν είναι ο γυναικείος ρόλος «μόνο για να μαγειρεύει, να πλένει και να δέχεται εντολές»:

**«Μας άρεσε και μας τραβούσε, γι' αυτό
πηγαίναμε [στις συνελεύσεις αυτές].**

**Ηθέλαμε κι εμείς λίγο να ξεβγούμε, να
μην μας λένε σήκω-σήκω, κάτσε-κάτσε.**

Γιατί οι άντρες έτσι ήταν τότε, σαν δικτατορία, αφού λένε [...]».

(Βαν Μπουσκότεν, 2003: 102)

Αυτή την αλλαγή αποτύπωνε και ένα αντάρτικο τραγούδι των Γρεβενών:

«Ήρθε η ώρα και η γυναίκα στον αγώνα να ριχτεί, γι' αυτό πρέπει οργανωμένα τίποτα να μην σκεφτεί, ούτε άνδρα ούτε σπίτι, ούτε μάνα και παιδιά, ένας είναι ο σκοπός της: θάνατος ή λευτεριά»

Μια άλλη κοινωνική ομάδα, που αναλαμβάνει αναβαθμισμένο ρόλο στην Αντίσταση, είναι η νέα γενιά. Οι νέοι προπολεμικά εμφανίζονται σαν μία ομάδα, η οποία δεν έχει δικαίωμα λόγου στα κοινά και είναι απόλυτα εξαρτημένοι από τη «γονική εξουσία». Η κατάσταση αυτή θα αλλάξει άρδην το 1943 με την ίδρυση της ΕΠΟΝ. Για τη γενιά που πέρασε από την ΕΠΟΝ, η περίοδος αυτή θα αποτελέσει σημαντικό σημείο αναφοράς στη συλλογική τους μνήμη, ως περίοδος τομής, όπου η ένταξη στο εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα συνέπεσε με την ενηλικίωσή τους, την αποδέσμευση από το γονικό πλαίσιο και τις ριζικές αλλαγές στις σχέσεις των δύο φύλων (π.χ. μέσα απ' τη συμμετοχή σε μια μικτή οργάνωση ανδρών και γυναικών, που προκάλεσε συχνά τις αντιδράσεις των γονιών τους).

Στην πράξη, η δημιουργία «λαοκρατικών θεσμών» στις περιοχές της Ελεύθερης Ελλάδας (που αποτελούσαν ένα σημαντικό κομμάτι –χωρικά και πληθυσμιακά– της ελληνικής υπαίθρου) ριζοσπαστικοποίησε τις τοπικές κοινωνίες, ανέτρεψε τοπικές εξουσίες, πάγιες κοινωνικές ιεραρχίες και αντιλήψεις και συμπεριέλαβε στον ενεργό πολιτικό πληθυσμό των κοινοτήτων, κοινωνικές ομάδες που μέχρι τότε ήταν αποκλεισμένες. Ουσιαστικά, οι θεσμοί λαϊκής αυτοδιοίκησης (οι κανόνες των οποίων δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι σχεδιάστηκαν απ' την ηγεσία του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ και μετέπειτα της ΠΕΕΑ), δίνοντας τη δυνατότητα στους «από κάτω» να κυβερνούν τους εαυτούς τους μέσα από συλλογικές δημοκρατικές διαδικασίες, απελευθέρωσαν

μια ριζοσπαστική δυναμική που σε πολλές περιπτώσεις (μία απ' αυτές ήταν και ο Ζιάκας Γρεβενών) ξεπέρασε τις αρχικές επιδιώξεις για «εθνική ενότητα» και «ομαλή δημοκρατική εξέλιξη» της κεντρικής γραμμής του ΚΚΕ και του ΕΑΜ, οξύνοντας μέσα στην ίδια την καθημερινότητα τις ταξικές διαφορές των κοινωνιών της Ελεύθερης Ελλάδας. Τελικά, η ίδια η ένοπλη δράση του απελευθερωμένου λαού συνδυασμένη με την ελπιδοφόρα προοπτική της λαοκρατίας απελευθέρωσε μια δυναμική ανατροπής των –μέχρι τότε εδραιωμένων– τοπικών ιεραρχιών, θέτοντας πρωτόλεια στην πραγματικότητα ζήτημα εξουσίας. Όμως, η χειραφετητική δράση του λαού της Ελεύθερης Ελλάδας δεν γενικεύθηκε, λόγω κυρίως της ατολμίας του ΚΚΕ να διεκδικήσει επαναστατικά την εξουσία και στην υπόλοιπη χώρα, ενώ τελικά ανακόπηκε από τη λευκή τρομοκρατία που ακολούθησε την ήττα των Δεκεμβριανών και από τον μετέπειτα Εμφύλιο Πόλεμο.

ΜΕΡΟΣ Γ'

Απ' τα υπουργεία στα οδοφράγματα

Το 1944 τις μέρες της Απελευθέρωσης της Αθήνας είχε δημιουργηθεί επαναστατική κατάσταση, η οποία ήταν αποτέλεσμα της ανατρεπτικής κίνησης του λαού μέσα από την Αντίσταση. Σε αυτή την κατάσταση δεν υπήρχε ακόμα συγκροτημένη κυβέρνηση στην Ελλάδα, ενώ οι αστικές πολιτικές δυνάμεις είχαν χάσει τη δύναμή τους, αφού το ΕΑΜ είχε αυξήσει θεαματικά την επιρροή του μέσα στα χρόνια της Αντίστασης. Όμως, το ΕΑΜ και το ΚΚΕ, παρά την ευνοϊκή πολιτική συγκυρία, δεν συνδύασαν την εθνικοαπελευθερωτική πάλη με την πάλη για την κατάκτηση της εξουσίας απ' την εργατική τάξη, αλλά αντιθέτως παρέμειναν στη λογική της «ομαλής δημοκρατικής εξέλιξης».

Εκεί πρέπει να αναζητήσουμε και το λόγο που την ημέρα της Απελευθέρωσης της Αθήνας το Α' Σώμα Στρατού

του ΕΛΑΣ Αθήνας ενώ μπορούσε να καταλάβει την εξουσία στην πόλη, αφού δεν υπήρχε ικανή στρατιωτική δύναμη να τον αναχαιτίσει, στον αντίποδα υλοποίησε τις δεσμεύσεις του ΚΚΕ προς την κυβέρνηση «εθνικής ενότητας» τιθασεύοντας τη δυναμική του κινήματος και τις επαναστατικές δυνατότητες της συγκυρίας. Αυτό ήταν και το σαφέστερο όριο του εθνικοδημοκρατικού προγράμματος, το οποίο άφησε απροετοίμαστο το κίνημα για τη συνέχεια λόγω της ανεπάρκειας του εθνοαπελευθερωτικού κινήματος να θέσει ζήτηση εξουσίας και τελικά αποτέλεσε τον βασικό παράγοντα για τη μετέπειτα πολιτική και στρατιωτική ήττα του ΚΚΕ και του ΕΑΜ.

Βέβαια, παρά την προσήλωση του ΚΚΕ στη στρατηγική της «εθνικής ενότητας» και της «ομαλής δημοκρατικής εξέλιξης», δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι πράγματι υπήρξαν έντοπες συγκρούσεις μεταξύ των δυνάμεων του ΕΛΑΣ και αντικομμουνιστικών ομάδων και μέσα στην περίοδο της Κατοχής (οι οποίες όμως δεν μπορούν να σηματοδοτήσουν σε ένταση και έκταση την έναρξη του εμφυλίου πολέμου). Πάντως, οι βασικές αιτίες αυτών των εμφύλιων συγκρούσεων εντοπίζονται στο σχέδιο των Γερμανών κατακτητών να απομονώσουν τις απελευθερωμένες περιοχές από εκείνες που είχαν υπό την εξουσία τους και αυτό το έπραξαν κυρίως μέσω πυρπολήσεων χωριών και οικισμών, μέσω της εκτόπισης πληθυσμών και της καταστροφής τροφίμων και μέσω παραγωγής, προκαλώντας τελικά σφοδρό επισιτιστικό και επιμελητειακό πρόβλημα στον ΕΛΑΣ. Αυτή η κατάσταση αποτέλεσε την πηγή των σημαντικότερων συγκρούσεων ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και στους κατακτητές και τους ντόπιους συνεργάτες του (κυρίως τα Τάγματα Ασφαλείας), η οποία έχει περιγραφεί ιστοριογραφικά ως η «μάχη της σοδειάς», η οποία επιδεινώθηκε απ' τον αποκλεισμό των ανταρτών του ΕΛΑΣ (μετέπειτα και των περιοχών της Ελεύθερης Ελλάδας) απ' τη συμμαχική βοήθεια σε αγαθά, πολεμικό εξοπλισμό και χρήματα (Μαργαρίτης, 2002: 58-61).

Προς το τέλος της ένοπλης προσπάθειας για την απελευθέρωση ολόκληρης της χώρας απ' τον κατακτητή, στα τέλη Αυγούστου του 1944 σχηματίστηκε η κυβέρνηση «εθνικής ενότητας» του Παπανδρέου, η οποία ήταν κάτω απ' τον έλεγχο των Άγγλων συμμάχων. Δημιουργήθηκε ως αποτέλεσμα της συμμετοχής αντιπροσωπειών του ΚΚΕ, του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ και της ΠΕΕΑ στη διάσκεψη του Λιβάνου την άνοιξη του 1944, που έγινε μαζί με τα αστικά πολιτικά κόμματα που είχαν διαφύγει στο εξωτερικό την περίοδο της Κατοχής. Το ΕΑΜ, τελικά, ανέλαβε πέντε θέσεις υπουργών και ενός υφυπουργού επί ενός κυβερνητικού συνόλου που απαρτιζόταν από 23 υπουργούς και υφυπουργούς. Μεταξύ άλλων, ανέλαβε τα Υπουργεία Οικονομικών και Εργασίας, δηλαδή τομείς που μεθοδευμένα τους παραχώρησαν οι αστοί πολιτικοί και οι Άγγλοι, καθώς θα καλούνταν να επωμιστούν την ευθύνη σκληρών αποφάσεων, ώστε να κρευθεί την αναμενόμενη κοινωνική δυσαρέσκεια⁵ (Μαριόλης, 2015: 16).

Έχει σημασία να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε το πολιτικό σκεπτικό της συμμετοχής σε μια αστική κυβέρνηση. Το ΕΑΜ, ήδη από το ιδρυτικό του κείμενο, περιέχει το στόχο συμμετοχής σε μια κυβέρνηση, με στόχους την επανακαταχώρηση της λαϊκής κυριαρχίας⁶ και μετέπειτα τη Συντακτική Εθνοσυνέλευση. Αυτή ήταν εξαρχής βασική πτυχή του στρατηγικού του στόχου, ώστε να περάσει η Ελλάδα «με ομαλό τρόπο στη δημοκρατική εξέλιξη με το ξερίζωμα

5. Η ιστορική έρευνα έχει αποκαλύψει ότι υπήρξε οργανωμένο σχέδιο του Γεωργίου Παπανδρέου, τον οποίο εμπιστεύτηκε ο αγγλικός παράγοντας για να αντιμετωπίσει το ΕΑΜ, πρώτα με πολιτικό ελιγμό και όταν έρθει η στιγμή με στρατιωτικά μέσα (βλ. Χατζιωσήφ σε Χατζιωσήφ - Παπασπυράτος [επιμ.], 2007: 383-384).

6. Στην υπέρσπιση της λαϊκής κυριαρχίας μέσα και από τη λαοκρατική προοπτική υπάρχει και η ερμηνεία μιας μορφής πατριωτισμού του ΕΑΜ, του «δημοκρατικού πατριωτισμού», που το συνδέει με άλλα δημοκρατικά κινήματα πιάνοντας το νήμα ήδη από το Διαφωτισμό (βλ. Στέφανος Δημητρίου [2014], «Δημοκρατικός πατριωτισμός και λαϊκή κυριαρχία», *Τετράδια*, 64, σελ. 64-80).

του φασισμού, με την εκκαθάριση του στρατού, του κρατικού μηχανισμού». Και ακόμα και μετά τα Δεκεμβριανά η Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ θεωρεί ότι ορθά συμμετείχε στην κυβέρνηση Παπανδρέου (ΚΚΕ, 1981: 421).

Όσον αφορά την πολιτική που ακολούθησαν οι υπουργοί του ΕΑΜ, αξίζει ενδεικτικά να αναφέρουμε τον εξαναγκασμό τους στη δημοσιονομική πολιτική, δηλαδή τον εξαναγκασμό να μειώσουν δραματικά τους μισθούς των εργαζομένων, κάτω από τον εκβιασμό των Άγγλων. Διαφορετικά, η αγγλική κυβέρνηση δεν θα παρείχε διατροφική βοήθεια, η οποία ήταν απαραίτητη για την επιβίωση του λαού (Μαριόλης, 2015: 46-50).

Βέβαια, το ΚΚΕ και το ΕΑΜ, παρά την ύπαρξη (και εσωτερικών) διαφωνιών, προσπάθησαν να ενισχύσουν το έργο της κυβέρνησης. Παρά τη γενική συμβολή τους στην οργάνωση του εργατικού κινήματος, καθοδήγησαν το εργατικό κίνημα στη στήριξη της κυβέρνησης, όπως φαίνεται σε δημοσιεύματα του *Ριζοσπάστη* απ' την άμεση υιοθέτηση της κυβερνητικής λογικής ότι η μείωση των μισθών είναι προσωρινή ή απ' την αποποίηση της ευθύνης της ΓΣΕΕ για την απεργία των φορτοεκφορτωτών, η οποία έγινε λόγω της μείωσης των μεροκάματων, αλλά δεν στηρίχτηκε λόγω της κεντρικής σημασίας των φορτοεκφορτωτών στη συμμαχική βοήθεια και μάλιστα διαψεύστηκε η ύπαρξή της απ' τον *Ριζοσπάστη* την επόμενη μέρα τονίζοντας ότι «οι εργάτες πειθαρχούν στην κυβέρνηση και δουλεύουν με ζήλο» (Μαριόλης, 2015: 46-50).

Τελικά, αποτιμώντας τη στήριξη των οικονομικών μέτρων και τη μη κινητοποίηση του λαού για διεκδικήσεις η 11η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ τον Απρίλη του 1945 θεωρεί ότι τελικά ήταν «δεξιό λάθος». Μάλιστα, στην εισήγησή του ο Σιάνας τονίζει ότι οι υπουργοί δεν έδρασαν στην κατεύθυνση της επίλυσης των μεταπολεμικών ζητημάτων, αλλά δεν κινητοποίησαν τις δυνάμεις του εργατικού κινήματος, επειδή «είχε επικρατήσει η γνώμη ότι έχουμε λαϊκό κράτος από το οποίο δεν πρέπει να ζητάμε τίποτα» (ΚΚΕ, 1981: 256, 422).

Σε γενικές γραμμές μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι το ΕΑΜ μέσα και απ' τη συμμετοχή του στην κυβέρνηση δεν παρέκκλινε απ' τη γραμμή της «εθνικής ενότητας», αφού δεν κατ'ήθη την πάλη του στην όξυνση της ταξικής σύγκρουσης (ελλείψει και της αναγκαίας στρατιωτικής βοήθειας απ' τους Σοβιετικούς, η οποία όμως ζητήθηκε πιο επισταμένως απ' την ηγεσία του ΚΚΕ τα επόμενα χρόνια και όχι μέχρι το 1944), αλλά στην αυταπάτη της «ομαλής δημοκρατικής μετάβασης». Τελικά όμως, την ενότητα αυτή την «τορπίλισαν» η αστική τάξη και οι Άγγλοι ιμπεριαλιστές, οι οποίοι με τις μεθοδεύσεις και την τρομοκρατία τους οδήγησαν στη σύγκρουση των Δεκεμβριανών.

Η αποχώρηση των υπουργών του ΕΑΜ από την κυβέρνηση Παπανδρέου έγινε μετά την άρνησή τους να υλοποιήσουν το τελεσίγραφο των Βρετανών για τον αφοπλισμό του ΕΛΑΣ μέχρι τις 10 Δεκεμβρίου. Η άρνηση παράδοσης των όπλων ήταν πράξη διαμαρτυρίας και αντίστασης στην αυθαιρεσία των Βρετανών, η οποία εκδηλώθηκε κυρίως με το «παλλαϊκό συλλαλητήριο» στις 3 Δεκεμβρίου, το αιματοκύλισμα του οποίου ξεκίνησε τη μάχη των Δεκεμβριανών. Πάντως, τα Δεκεμβριανά δεν αποτέλεσαν κάποια στροφή της πολιτικής του ΚΚΕ με άμεσο στόχο την κατάκτηση της εξουσίας, ούτε ήταν αποτέλεσμα ενός οργανωμένου σχεδίου αποχώρησης από την κυβέρνηση Παπανδρέου. Ήταν το αποτέλεσμα του εγκλωβισμού του αντιστασιακού κινήματος ανάμεσα στη γραμμή της νομιμότητας και της ομαλής δημοκρατικής εξέλιξης απ' τη μία και απ' την άλλη της αδιάλλακτης στάσης των αντιπάλων του. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα Δεκεμβριανά έδειξαν το ξεκάθαρο όριο της «εθνικής ενότητας» του λαού με τους καταπιεστές του, το οποίο οδήγησε τελικά στην κοινωνική σύγκρουση. Αν και το ΚΚΕ και το ΕΑΜ έδωσαν ηρωικά τη μάχη αυτή και μάλιστα με πίστη ότι μπορούσαν να την κερδίσουν βρέθηκαν σε μειονεκτική θέση λόγω της ανυπαρξίας επαναστατικού σχεδίου, το οποίο θυσιάστηκε στο βωμό

της «ομαλής δημοκρατικής εξέλιξης» του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.

Ακολούθησε η Βάρκιζα ως επιστέγασμα της ήττας των Δεκεμβριανών και της τακτικής που ακολούθησε το ΚΚΕ απέναντι στην αστική εξουσία. Παρά τη διαφωνία από σημαίνοντα στελέχη τόσο του ΚΚΕ όσο και του ΕΑΜ (για παράδειγμα του Χατζή, γραμματέα του ΕΑΜ) η πλειοψηφία αποφάσισε να αποδεχτεί την ειρήσηση του γενικού γραμματέα του ΚΚΕ Γ. Σιάντου για υπογραφή της συμφωνίας, με το επιχείρημα ότι αυτός ο συμβιβασμός θα επέτρεπε την συνέχεια της νόμιμης δράσης του ΕΑΜ και μάλιστα θα το έφερνε σε καλύτερες θέσεις στην προοπτική των μετέπειτα πολιτικών εξελίξεων λόγω της μεγάλης επιρροής του στο λαό. Η λευκή τρομοκρατία που ακολούθησε διέψευσε δραματικά τις όποιες ελπίδες.

Πάντως, αν έχουν μείνει στη συλλογική μνήμη οι δραματικές εικόνες των ανταρτών που με δάκρυα παραδίδουν τα όπλα τους, χαραγμένη στην ιστορία έχει μείνει και η στάση του Άρη Βελου-

χιώτη, του αρχιστράτηγου του ΕΛΑΣ που εναντιώθηκε στη συνθηκολόγηση και δεν παρέδωσε τα όπλα, με αποτέλεσμα τη διαγραφή του απ' το ΚΚΕ. Ίσως σε αυτή την εικόνα να συμπυκνώνεται όλη η ιστορία του ΕΑΜ, που από τη μία με τη γραμμή του λαϊκού μετώπου και της «εθνικής ενότητας» αποδυνάμωνε την προοπτική της κατάληψης της εξουσίας από την εργατική τάξη, στη βάση της προτεραιότητας του «εθνικού» αντί του «ταξικού» ζητήματος. Όμως, από την άλλη, μέσα από την αντίστασιακή δράση του το ΚΚΕ και το ΕΑΜ γέννησαν πολλούς Βελουχιώτες, πολλούς απλούς, καθημερινούς ανθρώπους που έμαθαν να αντιστέκονται και να αγωνίζονται για ένα καλύτερο μέλλον. Με την πρωτοπόρα δράση τους δημιούργησαν τις επαναστατικές συνθήκες, μέσα στις οποίες τέθηκε πολλές φορές το ερώτημα της εξουσίας και μιας άλλης καλύτερης κοινωνίας. Άναψαν μια φλόγα την οποία την έκανε φωτιά ο ίδιος ο λαός οπότε πήρε τις τύχες του στα χέρια του. **Τ**

b

Βιβλιογραφία

Βαρών-Βασάρ, Οντέτ (2009), *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα.
Βόγλης, Πολυμέρης (2010), *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
Βόγλης, Πολυμέρης (2014), *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα.
Γληνός, Δημήτρης (1944 / α' έκδοση 1942), *Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, Ο Ρήγας, Αθήνα.
Ελεφάντης, Άγγελος (1979), *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Θεμέλιο, Αθήνα.
Ελεφάντης, Άγγελος (2003), *Μας πήραν την Αθήνα. Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία 1941-1950*, Βιβλίοραμα, Αθήνα.
ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα (1975), *Τέταρτος Τόμος 1934-1940, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα.
ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα (1981), *Πέμπτος Τόμος 1940-1945,*

Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
Ευθυμίου, Κώστας (2014), *«Εργατική Βοήθεια» και «Κοινωνική Αλληλεγγύη». Δύο παραδείγματα ταξικής αλληλεγγύης δράσης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Εκδόσεις των Συνδέλων, Αθήνα.
Ζαχαριάδης, Νίκος (2002/ α' έκδοση 1945), *Θέσεις για την Ιστορία του ΚΚΕ*, Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, Αθήνα.
Λαμπρινός, Γιώργης (2002 / α' έκδοση 1945), *Μορφές του Εικοσιένα*, Καστανιώτης, Αθήνα.
Λιόςης, Βασίλης (2014), *Τα κοινωνικοπολιτικά μέτωπα στην Τρίτη Κομμουνιστική Διεθνή*, ΚΨΜ, Αθήνα.
Μαργαρίτης, Γιώργος (2002), *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949, τόμος Ι*, Βιβλίοραμα.
Μαριόλης, Δημήτρης (2015), *Η αδύνατη ταξική ανακωχή. Η πολιτική του ΕΑΜ στα Υπουργεία Οικονομικών, Εργασίας και στα συνδικάτα μέχρι τα Δεκεμβριανά*, ΚΨΜ, Αθήνα.

Μπέικος, Γεωργούλας (1979), *Η λαϊκή εξουσία στην Ελεύθερη Ελλάδα*, Τόμος ΙΙ, Θεμέλιο, Αθήνα.
Μπουσκότση, Ρίκη Βαν (2003), *Ανάποδα χρόνια, Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Πλέθρον, Αθήνα.
Σκαλιδάκης, Γιάννης (2014), *Η ελεύθερη Ελλάδα, Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής (1943-1944)*, Ασίην, Αθήνα.
Φλάσιερ, Χάγκεν (επιμ.) (2003), *Η Ελλάδα '36-'49, Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα.
Χαραλαμπίδης, Μενέλαος (2012), *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
Χατζηιωσήφ, Χρήστος – Παπασπράτης, Προκόπης (επιμ.) (2007), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή – Αντίσταση 1940-1945, Γ' τόμος 2ο μέρος*, Αθήνα.
Χατζής, Θανάσης (1983), *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, Δωρικός, Αθήνα.